

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİMDALI

**ENVER PAŞA'NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAKİ
CEPHE ZİYARETLERİ**

ESRA İNAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. OSMAN AKANDERE

KONYA 2019

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİMDALI**

**ENVER PAŞA’NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NDAKİ
CEPHE ZİYARETLERİ**

ESRA İNAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. OSMAN AKANDERE**

KONYA 2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Esra İNAL		
	Numarası	168105011008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyareti			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Esra İNAL

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Esra İNAL
	Numarası	168105011008
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Osman AKANDERE
	Tezin Adı	Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri başlıklı bu çalışma 26/04/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Osman AKANDERE	
2	Prof. Dr.	Caner ARABACI	
3	Doc. Dr.	Çağatay BENİTİR	

ÖZET

Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında, siyasi olarak yalnız kalmamak ve devleti kurtarmak gibi nedenlerle Almanya ile 2 Ağustos 1914'te ittifak anlaşmasının imzalanmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması savaşın uzamasına sebep olmuş ve savaş, Doğu, Güney ve Batı cephelerine yayılmıştır. Hiç şüphesiz bu savaşta en büyük sorumluluk ise Başkumandan Vekili olan Enver Paşa'ya düşmüştür. Enver Paşa bu cepheleri yakından takip etmiş, hatta zaman zaman buraları teftişe giderek incelemelerde bulunmuştur. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, 1914-1918 yılları arasında Kafkasya, Batı, Güney ve Avrupa Cephelerine öncelikli olarak askeri amaçlı teftiş seyahatlerine çıkmıştır. Enver Paşa, Kafkas Cephesine bizzat orduyu komuta etmek için gitmiştir. Fakat Sarıkamış Muharebesinde ülkenin yol durumu, nakliye imkânları, sağlık şartları, hava koşulları vb. durumların iyi olmaması gibi nedenlerden dolayı başarılı bir sonuç alınmamıştır. Batı Cephesi ve Güney Cephelerinde ise çarpışmalar devam ederken cephe ziyaretlerinde bulunmuştur. Bu ziyaretlerde öncelikli amaç ise askere moral vermek ve asker ve cephenin durumunu kontrol edip duruma göre savunma ve taarruz planlaması yapmaktır. Avrupa Cephelerindeki ziyaretlerinin sebebi ise müttefik orduların üst düzey askeri yetkilileriyle görüşmek, burada bulunan Türk Askerlerinin durumunu yakından görmek ve özellikle de Romanya Cephesindeki savaş ganimetlerini görmek ve bu ganimetlerin ne kadarını ülkeye getirebileceğini tespit etmek gibi nedenlerle yapılmıştır. Bu araştırmayla Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı'ndaki cephe ziyaretleri konusundaki eksikliklerin giderilmesi amaçlandı. Paşa'nın Harbiye Nazırlığı dönemindeki (1914-18) harp gayretinin değerlendirilmesinin yapılması bugünün tarihi için de büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Cepheler, Birinci Dünya Savaşı, Teftiş-Ziyaret

ABSTRACT

Enver Pasha provided that alliance agreement was signed in August 2, 1914 in consequence of saving state and not being alone politically. When Ottoman Empire took part in World War I, the war extended and the war spread to East, South and West sides. Undoubtedly, the biggest responsibility was of Enver Pasha who was attorney of commander -in- chief. Enver Pasha was closely interested in these sides, sometimes he reviewed. War minister and attorney of commander -in- chief, Enver Pasha, set off Cavcacia, West, South and European sides on the purpose of reviewing between 1914-1918. Enver Pasha went to Cavcacia side on the purpose of commanding the army himself. But in Sarıkamış Matter, successful result couldn't be taken because of road conditions, transportation, health conditions, weather conditions etc. Enver Pasha visited West and South sides while clashing was going on. The first goal of these visitations was to cheer the soldiers up, to check the last situation of the side and to make defending and aggression plan. The goals of European sides visitations were to see authorized of allied armies too see Turkish soldiers situations closely, especially to see the spoils of war and to determine how much spoils of war could we bring to our country. In this study, it is aimed to make up deficiencies about visitations of Enver Pasha in visitation sides of World War I. it's very important to evaluation of war effort for today's history.

Key Words: Enver Pasha, Front Lines, Word War I, Visit- Investigation

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU.....	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	vii
ÖN SÖZ.....	ix
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

ENVER PAŞA’NIN DOĞU CEPHESİ ZİYARETİ

1. Enver Paşa’nın Doğu Cephesi Ziyareti.....	8
1.1. Kafkas Cephesinin Açılması.....	8
1.1.1. Köprüköy ve Azap Muharebeleri.....	9
1.1.2. Sarıkamış Cephesi.....	12

II. BÖLÜM

ENVER PAŞA’NIN BATI CEPHESİ (ÇANAKKALE) ZİYARETİ

2. Enver Paşa’nın Batı Cephesi (Çanakkale) Ziyareti.....	27
2.1. Çanakkale Cephesi.....	27
2.1.1. Çanakkale Cephesinin Açılması.....	27
2.2. Çanakkale Muharebeleri.....	29

III. BÖLÜM

ENVER PAŞA’NIN GÜNEY CEPHELERİ ZİYARETİ

3. Enver Paşa’nın Güney Cephesleri Ziyareti.....	38
3.1. Suriye Cephesi.....	38
3.2. Filistin Cephesi.....	41
3.3. Hicaz Cephesi.....	47
3.4. Irak Cephesi.....	49

IV. BÖLÜM**ENVER PAŞA'NIN AVRUPA CEPHELERİ ZİYARETİ**

4. Enver Paşa'nın Avrupa Cepheleeri Ziyareti.....	55
4.1. Galiçya Cephesi.....	55
4.2. Romanya Cephesi.....	60
4.3. Makedonya Cephesi.....	67
SONUÇ.....	71
KAYNAKLAR.....	76
EKLER.....	87

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
bk.	: Bakınız
BOA.	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.
BDH	: Birinci Dünya Harbi
C.:	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.	: Devre
DH.EUM.7.Şb.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 7. Şube
DH. EUM. VRK.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemi
DİA	: İslam Ansiklopedisi Türkiye Diyanet Vakfı
Ds.	: Dosya
drl.	: Derleyen
dzl.	: Düzenleyen
Ed.	: Editörler
F.	: Fihrist
Gnkur. Bşk.	: Genel Kurmay Başkanlığı
haz.	: Hazırlayan
HR. MA.	: Hariciye Matbuat
İ. S.	: İçtima-i Senesi

İ.HB.	: İrade Harbiye
K.	: Kısım
Kls.	: Klasör
km.	: Kilometre
m.	: Metre
No.	: Numara
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.	: Yıl
vs.	: Vesaire
yay.	: Yayın/Yayınları

ÖN SÖZ

Enver Paşa'nın şahsiyeti, yaşadığı süre zarfında edindiği görevleri, tarzı ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki yeri günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Bu araştırma, bibliyografya türünde yazılmayıp Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) dönemi içerisinde ele alarak askeri kişiliğini ön plana çıkarmaktır. Tez "Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri" başlığı ile Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'na katkısını ortaya çıkaran bir çalışmadır.

Tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Doğu Cephesinin açılması, Köprüköy ve Azap Muharebeleri ve Enver Paşa'nın Sarıkamış Cephesine gelerek bizzat komuta ettiği ordularıyla yaptığı muharebeler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Çanakkale Cephesinin açılması, cephede yaşanan deniz ve kara muharebeleri ile Enver Paşa'nın zaman zaman cepheye yaptığı teftiş ve ziyaretlere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde Güney Cephesindeki Suriye, Filistin, Hicaz ve Irak Cephelerinin neden açıldığı, cephelerde gerçekleşen çatışmalar ve Enver Paşa'nın bu cephelere teftişi ve nereleri ziyaret ettiği hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde ise Avrupa cephelerindeki Galiçya, Romanya ve Makedonya Cephelerinin açılma nedeni ve Enver Paşa'nın bu cephelere intikali ile yaptığı ziyaretler ve sonuçları hakkında bilgi verilmiştir.

Tezi yazarken Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ile yayınlanmış arşiv kaynakları ile süreli yayınlar, telif eserler, makale ve tezlerden faydalanılmıştır.

Bu çalışmayı hazırlamamda bana verdikleri desteklerden dolayı aileme ve danışman hocam Prof. Dr. Osman AKANDERE'ye teşekkür etmeyi borç bilirim.

ESRA İNAL

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) birçok nedeni olmakla birlikte savaşın temel nedeni olarak Avrupa'nın büyük devletlerindeki sömürge yarışı ve çıkar çatışmaları gösterilebilir. Zira ekonomik dengesizlik, sömürge yarışı ve Avrupa diplomasisindeki çözümsüzlük, savaşın en önemli etkeni olmuştu¹. Savaşın görünürdeki nedeni ise Avusturya-Macaristan Velihtı Arşidük Franz Ferdinand'ın Sırbistan ziyareti sırasında bir suikastla öldürülmesidir². Avusturya-Macaristan'ın, 28 Temmuz'da Sırbistan'a savaş ilan etmesinin ardından Almanya, 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya ve 4 Ağustos'ta Belçika'ya savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine İngiltere 4 Ağustos'ta, Japonya ise 23 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilân etmiştir. Böylelikle yaklaşık dört yıl sürecek olan büyük bir savaş başlamış oldu³. Aslında savaş, büyük güçlerin birbirlerine karşı güç ve prestij mücadelesinin de bir sonucuydu⁴.

Birinci Dünya savaşı çıktığında Osmanlı Devleti, tarafsız kalmak ve İttifak ya da İtilaf Devletinin yanında yer almak seçenekleriyle karşı karşıyaydı⁵. Birinci Dünya Savaşı'nın ayak sesleri duyulmaya başladığında Enver Paşa⁶'nın, Almanya ve onun

¹ **Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul, 1976, ss. 1-8.

² Birinci Dünya Savaşı'nın sebeplerden biri de 1871'den sonraki Alman dış politikasıdır. Almanya, ekonomik ve siyasi yönden, dünyada daha etkin hale gelmek istiyordu. Özellikle doğuya doğru genişlemek ve yeni pazarlar ele geçirmek düşüncesindeydi. Alman İmparatoru Bismarck'ın, Alman İmparatorluğu'nu korumak için giriştiği hareketler, sonuçları itibariyle, Avrupa'yı bloklaşmaya ve bloklar arasındaki rekabet de silahlanma yarışına götürmüştü. Ayrıca 1870 yılında Almanya'ya yenilen Fransa bu yenilginin intikamını almak ve Alsace-Lorraine'i yeniden ele geçirmek istiyordu. Almanya'ya rakip durumda olan Rusya, Fransa ve İngiltere Alman tehdidine karşı üçlü itilaf bloğunu oluşturmuşlardı. Böylece; İngiltere, Fransa ve Rusya Üçlü İtilafı; Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya da Üçlü İttifakı oluşturmuşlardı. Fakat Üçlü İttifak bloğunda yer alan İtalya, Avusturya idaresinde kalan topraklarını geri almak istiyordu. Bu yüzden 1915 yılında taraf değiştirerek İtilaf Devletleri bloğuna geçecekti. Geniş bilgi için bk., Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914- 1995)**, Timaş Yay., İstanbul, 2016, ss. 99-104. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 361. Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995, s. 460. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. II, K. IV, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 513.

³ Armaoğlu, **a.g.e.**, ss. 410-416.

⁴ Mithat Atabay, "Çanakkale Savaşları Sırasında Devletlerin Stratejileri", **Çanakkale Savaşları Tarihi**, C. IV, Değişim Yay., İstanbul, 2008, s. 1882.

⁵ A. L. Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları**, 1908-1923, çev.: Damla Acar ve Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, ss. 127-128.

⁶ Asıl adı İsmail Enver'dir. Gagavuz Türklerindedir. Romanya'nın Kilya kasabasında bir aileye mensuptur. Babası Hacı Ahmed Bey'in önceden Nafia Nezaretinde fen memurluğu yapmış daha sonra da Surre Emimi olmuştur. Enver Paşa'nın (1881-1922) annesi Ayşe Hanım, babası Hacı Ahmet Paşa (1860-1947)'nin Enver Paşa'dan başka beş çocuğu daha vardır. Bunlar: Hasene (1887-1963), Nuri Paşa (1889-1949), Mediha Orbay (1894-1983), Kâmil (1898-1964), Ertuğrul (1907-1931)'dur. Enver Paşa,

müttefikleri yanında saf tutmayı düşündüğü şüphesizdir⁷. Enver Paşa'ya göre Avrupa'nın en güçlü kara ordusuna sahip devleti Almanya idi. Almanya, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda diğer Avrupa Devletleri içerisinde en az tehdit oluşturulacak ülkeydi. Daha önemlisi Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından Fransa, İngiltere ve Rusya'ya yapılan ittifak teklifleri kabul görmemişti. Enver Paşa'ya göre Osmanlı Devleti taraf olsun veya olmasın, savaşın sonunda İtilaf Devletleri tarafından paylaşılacaktı. Bu nedenlerden dolayı Almanya'nın savaşa girmek Osmanlı'yı

23 Kasım 1881'de İstanbul'da Divanyolu semtinde doğmuştur. 6 yaşında Manastır Askeri Rüştiyesi'ne gitmiştir. 1893 yılında Manastır Askerî İdadisi'ne yazılmıştır. Burayı bitirince Harbiye'ye gitmiştir. Erkân-ı Harbiye mektebini birincilikle bitirmiştir. Enver Bey, o dönemde harp okulunu ve kurmay okulunu saran siyasi olayların içine girmiş ve Yıldız Mahkemesi'nde sorgulanmıştır. Ancak bu dönemdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetlerine katılmadığı kesindir. 1902 yılında Erkân-ı Harp yüzbaşısı olmuştur. İlk birliği 13. Topçu Alayı'dır. 1904 yılında 16. Süvari Alayı'nda görevlendirilmiştir. 13 Eylül 1906 yılında Binbaşı rütbesine yükselmiştir. Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne on ikinci üye olarak katılmış ve Manastır'a dönüşünde cemiyetin buradaki teşkilâtını kurma faaliyetinde bulunmuştur. Enver Bey, 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilâyeti Müfettişliği refakatine verilmiştir. 5 Mart 1909'da Berlin askeri ataşesi olarak görevlendirilmiştir. İki yılı aşkın süren bu görev Enver Bey'in Almanlara karşı bir yakınlık duymasına neden olmuştur. Mart 1911'de Makedonya'daki çete faaliyetlerine karşı alınacak tedbirleri denetlemek ve rapor hazırlamak üzere görevlendirilmiştir. Görevi bitince 11 Mayıs 1911'de İstanbul'a dönmüştür. 5 Mayıs 1911'de Sultan Mehmed Reşat'ın yeğenlerinden Naciye Sultan ile nişanlanmıştır. Enver Paşa 24 Ocak 1912'de resmen Umum Bingazi Mıntıkası Kumandanlığı'na, 17 Mart 1912'de bu göreve ilaveten Bingazi Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. 1 Ocak 1913 tarihinde Onuncu Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisliğine tayin edilmiştir. Enver Bey ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleri 23 Ocak 1913 tarihinde Bâbiâli Baskınını gerçekleştirdiler. Enver Bey bu hükümet darbesinde öncü rol oynamıştır. Enver Bey, 18 Aralık 1913'de Miralaylığa, 5 Ocak 1914'te Mirlivalığa (Tuğgeneral) terfi ettirilerek Harbiye Nâzırlığına getirilmiştir. Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye reisliği görevini de üstlenen Enver Paşa yeni görevinde büyük bir gayretle, I. Balkan Savaşı'nda bozguna uğrayan Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesine çalıştı. Yaşlı paşalarının tamamı emekli edilerek genç subaylar orduda önemli görevlere getirilmişlerdir. İsmet İnönü ve Kâzım Karabekir gibi subaylar Enver Paşa'nın bu çabalarının başarılı olduğunu kabul ederler. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Almanya ile ittifak anlaşması sağlamak için girişimlerde bulunmak üzere görevlendirildi. Enver Paşa'nın hayatı için bk: Murat Bardakçı, **Enver**, Türkiye İş Bankası Yay., 2015. Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C. 1, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1970, s. 239. Halil Erdoğan Cengiz, **Enver Paşa'nın Anıları**, İletişim Yay., İstanbul, 1991, ss. 39-43. M. Şükrü Hanioglu, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Der Yay., İstanbul, 1989, s. 253. M. Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa" Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1995, s. 262. Durdu Mehmet Burak, Enver Paşa'nın Hayatı ve İngiliz Belgelerindeki Düşün Raporu, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C. 13, Mart, 2005, ss. 163-180. Osman Mayatepek, **Dedem Enver Paşa**, Haz.: Fatih Bayhan, Timaş Yay., İstanbul, 2015, s. 43-50. Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitapevi, Ankara, 2009, ss. 45-46. Orhan Aşiroğlu, **Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, "Acı Zamanlar"**, Burak Yayınevi, İstanbul, 1990, ss. 29-32. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Harbiye (İ.HB.)**, Ds No: 149, Gömlek No: 1332/S-058. Ayrıca bk.: Cemal Akbay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ile Harbe Girişi**, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 2014, s. 126..

⁷ Almanya'ya yakınlık duyulmuşsa da önemli bir kısmı, İngiliz ve Fransızlarla iyi ilişkilerden yanaydı. "Özellikle son dönemde gelişimin mimarı gibi görülen Enver Paşa'nın Alman yanlısı tutumuna rağmen, Cemal Paşa ve donanmanın karşıt fikirli oluşu durumu dengeliyordu" Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Reform Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğusu 1808-1975, Çev.: Mehmet Harmancı, C. II, E Yay., İstanbul 1983, s. 370.

çöküşten kurtarabilir hatta Almanya kazandığı takdirde daha da güçlendirebilirdi⁸. Enver Paşa ve arkadaşları Birinci Dünya Savaşı'na girerken Osmanlı Devleti'nin sarsılan itibarını geri kazandırıp saygın bir devlet haline getirmeyi amaçlamışlardır. Osmanlı devlet yöneticileri savaşın kesin suretle İttifak Devletleri'nin zaferiyle sonuçlanacağına ve Osmanlı Devleti'nin Makedonya, Batı Trakya, Doğu Anadolu, Mısır ve Kıbrıs'ta birtakım kazanımlar sağlayabileceğine inanmaktaydılar⁹.

Almanya, 23 Temmuz 1914 tarihinden itibaren Avrupa'da savaş rüzgarlarının esmeye başlamasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı tutum ve görüşlerini değiştirmiş, ertesi gün Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm, İstanbul'daki büyükelçisine verdiği emirle, Enver'in Almanya ile ittifak kurma önerisinin ciddiye alınmasını istemiş ve karşılıklı görüşmeler başlamıştır. 1 Ağustos'ta başlayan görüşmeler, 2 Ağustos günü öğleden sonra imzalanan bir ittifak antlaşması ile sonuçlanmıştır¹⁰. Osmanlı Devleti, Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde, gizli ittifak antlaşması¹¹ imzalamasına rağmen, tarafsızlığını korumaya çalışmıştır¹². Fakat Almanya, Avrupa Cephesindeki yükünü¹³ azaltmak için Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesini sağlamak için baskılarını artırmıştır¹⁴. Ayrıca Almanya Osmanlı'nın askeri gücünden istifade ederek Kafkasya'da Rusya'ya karşı bir cephe açılmasını sağlayarak Rusya'yı etkisiz kılmak amacını gütmüştür. Yine İngilizlere karşı Osmanlı gücünden faydalanılması

⁸ Aslan Turlybe, "Enver Paşa 1918-1922", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, Ankara, 2013, s. 86.

⁹ Reha Yılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S. 6, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, Uşak, 2008, ss. 137-138. Bk: Mithat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli Haritalı**, C. VI., TTK Yay., Ankara, 2011, s. 3518.

¹⁰ Naci Koç, İngilizlerin Gözüyle Çanakkale Savaşları, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 10. Ayrıca bk.: Coşkun Üçok, **Siyasal Tarih (1789-1960)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1978, s. 212.

¹¹ İttifak metni için bk.: M. Cemil Bilsel, **Lozan**, C.1, Sosyal Yay., İstanbul, 1998, s.154.

¹² Mustafa Çolak, **Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK, 2006, s. Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından Bahriye Nezareti ile Üçüncü Kolordu Komutanlığı'na şu emir verilmiştir (22 Temmuz 1330- 4 Ağustos 1914): "Akdeniz ve Karadeniz Boğazları derhal kapatılacaktır. Mayın hattında ticaret gemilerinin geçişine müsait bir yol açık bırakılacaktır. İşaret şamandıraları kaldırılacak ve fenerler söndürülecektir" bk.: **Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi**, Birinci Dünya Harbi (BDH) Koleksiyonu II, Kls No.: 1560, Ds No.:193, F. No.: 5-002

¹³ Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk- Rus İlişkileri**, İstanbul, 1968, s. 158. **Tanin**, Maliye Nazırı Cavid Beyin Notları, S. 4454-438, 18 Ekim 1944, s. 2.

¹⁴ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-25 Nisan 1915)**, C. V, K. I, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1993, s. 10.

amaçlanmaktadır. İlaveten halifeliğin Müslümanlar üzerindeki var olan gücünden de yararlanmak istemektedirler. Halifeliğin siyasi olarak kullanımı sonucu ile İtilaf sömürgelerindeki Müslümanların ittifak yanına çekilmesi ve sömürge yönetimlerine karşı baş kaldırılarının mümkün olabileceği düşünülmektedir. Sonuç olarak denilebilir ki Alman-Osmanlı ittifakı, Osmanlı Devleti'ni savunmaktan çok, onu her cephede taarruza yönelik bir tavra zorlamaktaydı¹⁵.

Osmanlı Devleti'ni fiilen savaşa sokan olay, iki Alman gemisi, Goben (Yavuz) ve Breslav'ın (Midilli), Karadeniz'e açılıp Rus liman kentleri Odessa ve Sivastopol'ü bombalamasıdır¹⁶. İngiliz donanmasından kaçıp Osmanlı karasularına giren bu iki gemi, 10 Ağustos 1914'te saat 12.00 Çanakkale Boğazı'na gelmiştir.¹⁷ Enver Bey'in izniyle¹⁸, Çanakkale Boğazı'na sığınan bu gemiler Boğaz'da korunmuş oldu. Enver Paşa, eğer gemiler Karadeniz'e açılırsa ne yapacaklarını sorduğu zaman, Cavid Bey ateş açılmasını önermişti. Ama teklifi reddedilmiştir¹⁹. Aynı günün akşamı boğazdan geçişine izin verildi²⁰. “Yavuz Sultan Selim” ve “Midilli” adları verilerek Türk bayrağı çekilen bu gemilerin Alman komutanı Amiral Souchon, Osmanlı donanmasının Birinci Komutanlığına atandı. İngilizler, söz konusu zırhlıların bir daha Alman bandırasıyla Boğaz'dan çıkacak olurlarsa, Boğaz'ı bombardıman edeceklerini beyan ettiler²¹.

¹⁵ Veli Yılmaz, **1. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar**, İstanbul, 1993, s. 69.

¹⁶ **Sabah**, S. 9023, 13 Kasım 1914 (31 Teşrinievvel 1330), s. 1; **İkdam**, S. 6369, 13 Kasım 1914, (31 Teşrinievvel 1330) s. 1; **Tasvir-i Efkâr**, S. 1245, 13 Kasım 1914 (31 Teşrinievvel 1330), ss. 2-4; **Tanin**, S. 2104, 13 Kasım 1914 (31 Teşrinievvel 1330), s. 3.

¹⁷ **BOA, Dâhiliye Nezareti (DH), Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (EUM), 7.Şube (Şb.), 2/31**: “Kala-ı Sultaniyye Mutasarrıflığından alınan şifre şöyledir: “Almanya'nın Goeben zırhlısıyla Breslau kruvazörü Boğaz'dan içeri girerek, şimdi ezânî saat on ikide Mevkii'-i Müstahkem Kumandanlığı'nın iskelesi önüne vâsıl olduğu berây-ı malûmat ma'rûzdur. Fî 28 Temmuz 1330 (10 Ağustos 1914)”. Ayrıca bk.: Fevzi Kurtoğlu, Çanakkale ve 18 Mart 1915, **Deniz Mecmuası**, Deniz Matbaası, İstanbul, 1935, s. 12

¹⁸ Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Bahr-i Sefid Boğazı Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na verilen emir şöyledir: “Almanya Hükümeti'nin Goben ve Breslau isimindeki harp gemilerinin düşmanla muharebeye tutuşmuş olmaları muhtemeldir. Adı geçen gemiler Boğaz'a iltica ederlerse girişlerine müsaade ve kabul ediniz.” Ayrıntılı bilgi için bk.: **ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu I**, Kls No.: 4611, Ds No.: 9-10, F. No.: 1-22

¹⁹ **Tanin**, Maliye Nazırı Cavid Beyin Notları, S. 4454-428-459, 8-9 Kasım 1914, s. 2.

²⁰ **ATASE Arşivi**, Kls No.: 6/1666, Ds No.: 4611, F. No.: 1-22 (Bu belge şuradan alınmıştır: Askeri Tarih Dergisi, Yıl:38, Sayı:88, Ankara 1989)

²¹ **ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu**, Kls No.: 4669, Ds No.: H5-1, F. No.: 017-a.

22 Ekim'de Amiral Souchon, Enver Paşa'dan: *"Türk Donanması Karadeniz'deki deniz hükümranlığını elde etmelidir. Rus donanmasını arayınız ve bulduğunuz yerde savaş ilan etmeksizin saldırınız²²"* mühürlü yazısını almıştır. Bunun sonucunda Enver Paşa'nın emri²³ ile Osmanlı donanması 29-30 Ekim 1914'te Odesa ve Sivastopol gibi Rus limanlarını topa tuttu²⁴. Enver Paşa'nın Rus Limanlarını bombalama emri ile Osmanlı Devleti savaşa girmiştir²⁵. Bu olay üzerine Rusya'ya 2 Kasım'da, İngiltere ve Fransa ise 5 Kasım'da savaş ilan ettiler. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti de İtilaf Devletleri'ne 11 Kasım 1914'te resmen savaş açtı²⁶.

Böylece Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşına İttifak Devletleri safında girmiş oldu. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu konu hakkındaki değerlendirmesi şöyledir²⁷: *"İstanbul'un stratejik durumu ve Rusya'nın İtilaf Devletlerine katılışı, harbe seyirci kalmayı imkânsız kılmıştı. Ayrıca sefaretlerin açıklanan gizli anlaşmaları İstanbul'un Çarlık Rusya'sına söz verildiğini ispatlamaktadır. Bundan dolayı Türkiye'nin İtilaf Devletlerine karşı harbe girişi kaçınılmazdı."*

İsmet Paşa hatıralarında Almanya ittifakı ve Enver Paşa'nın bu ittifakta rolünü şöyle anlatmıştır²⁸: *"Enver Paşa, şahsi meziyetleri ile iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tipti. Asker vasıfları bakımından vazife sever, çalışkan korku nedir bilmez, müstesna bir kahramandır. Almanlarla yapılan ittifak ile Rusya içinde, Müslüman aleminde ihtilaller çıkarılacak ve büyük büyük neticelere*

²² Walter Von Schoen, **Bir Alman'ın Gözüyle Çanakkale Gelibolu Cehennemi**, Çev.: Dilek Ekiz-Hayrettin Ekiz, Yitik Hazine Yay., İstanbul, 2010, s. 5.

²³ Enver Paşa'nın vermiş olduğu yazılı emri şöyledir: *"Türk filoları Karadeniz'de ve zor kullanmak suretiyle hakimiyet kazanmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede bulursanız, savaş ilan etmeksizin hücum ediniz."* Cemal Paşa'nın verdiği emir ise şöyledir: *"Donanmamızın Birinci Komutanlığına atanmış olan Amiral Souchon tarafından donanmanın talimi için Karadeniz'de bulunduğu sırada verdiği her çeşit emre harfi harfine uyulmasını ve bu hususta katiyen tereddüt gösterilmeyerek emirler gereğinin her türlü haller ve şartlar dairesinde yapılmasını isterim."* Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, Bs. 2, TTK Yay., Ankara, 1999, ss. 393-394.

²⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 105. **İkdam**, S. 6356, 31 Ekim 1914 (18 Teşrinievvel 1330), s. 1

²⁵ Ali Kaşiyuğun, **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2015, s. 540.

²⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, C. I, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1993, ss. 8-9.

²⁷ Gothard Jaeschke, "I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 16, Editörler: H. C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 799.

²⁸ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Haz. Sebahattin Selek, Bilgi Yayınevi, 3. Bs., Ankara, 2009, ss. 284-286.

ulaşılacaktı. Bu ümitler sebebiyle Almanya ittifakına sıkı sıkaya bağlanılmıştır. Bu ümitle Birinci Cihan Harbine girilmiştir...”

Birinci Dünya Savaşı için seferberliğin ilanıyla²⁹ birlikte müfettişliklerin kaldırılarak ordu sayısının dört olarak belirlenmesidir. Buna göre ordular şu kolordulardan oluşturulmuştur³⁰:

1. Ordu Merkez İstanbul

- ✓ 1. Kolordu (İstanbul)
- ✓ 2. Kolordu (Edirne)
- ✓ 3. Kolordu (Tekirdağ)
- ✓ 6. Kolordu (Halep)

2. Ordu Merkez İstanbul

- ✓ 4. Kolordu (İzmir)
- ✓ 5. Kolordu (Ankara)

3. Ordu Merkez Erzurum

- ✓ 9. Kolordu (Erzurum)
- ✓ 10. Kolordu (Erzincan)
- ✓ 11. Kolordu (Van)

4. Ordu (Suriye’de görevlendirildi)

- ✓ 8. Kolordu (Şam)

Ordular yukarıda zikredildiği şekilde on üç (13) kolordudan oluşturulmuştu.

Kolordular ise şu tümenlerden oluşturulmuştu.

²⁹ 7. Kolordu 21. ve 22. Bağımsız Tümenler hariç Kara ve Deniz orduy-u şahaneleri seferberliği ve bütün müstahkem mevkilerin silahlandırılması için padişahın onurlu emri yayınlanmıştır. Seferberliğin birinci günü 3 Ağustos 1914 Pazartesi günüdür. Bu emir hemen hızla alt makamlara tebliğ olunacaktır (2 Ağustos 191). **ATASE Arşivi**, Kls No.: 2950, Ds No.: 4/3671, H-2, F. No.: 1. Ayrıca bk.: **İkdam**, S. 6261, 3 Ağustos 1914 (21 Temmuz 1330), s. 1 (Ek-1).

³⁰ **ATASE Arşivi**, **BDH Koleksiyonu**, Kls No.: 63, Ds No.: 317, F. No.: 11-1a (Ek-2)

- ✓ 1. Kolordu: 1, 2, 3. tümenler
- ✓ 2. Kolordu: 4, 5, 6. tümenler
- ✓ 3. Kolordu: 7, 8, 9. tümenler
- ✓ 4. Kolordu: 10, 11, 12. tümenler
- ✓ 5. Kolordu: 13, 14, 15. tümenler
- ✓ 6. Kolordu: 16, 24, 26. tümenler
- ✓ 8. Kolordu: 23, 25, 27. tümenler
- ✓ 9. Kolordu: 17, 28, 29. tümenler
- ✓ 10. Kolordu: 30, 31, 32. tümenler
- ✓ 11. Kolordu: 18, 33, 34. tümenler
- ✓ 12. Kolordu: 35, 36. tümenler
- ✓ 13. Kolordu: 37, 38. tümenler

Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki rolünü Ziya Şakir şu sözleriyle ifade etmiştir³¹: “*Vakıa Enver Paşa, koşuyor.. Her tarafa atılıyor.. Bütün enerjisini sarf ediyor.. İman ettiği zaferi kazanmak için İstanbul'dan Süveyş Kanalı'na.. Kanal'dan Sarıkamış'a.. Sarıkamış'tan İran'.. İran'dan.. Galiçya'ya.. Galiçya'dan Irak'a sığıyor.. Bütün bu harp meydanlarından sel gibi boşanan mitralyöz ateşlerine zerre kadar ehemmiyet vermeyerek ileri karakollara kadar sokulmaktan çekinmiyor.. Fakat ölümü ve hayatı bu kadar istihkar etmesine rağmen zafer perisini bir türlü yüzüne güldüremiyordu. Asıl lazım olan iş kendisinin de bizzat taraftar olduğu harbin her tarafı saran felaket örgüsünden milleti ve memleketi kurtarabilmektir.*”

Dört yıl süren Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Türk Orduları üç cephede savaşmıştır. Doğu Cephesi, Güney Cephesi (a. Irak, b. Sina Filistin ve Suriye c. Hicaz) ve Batı Cephesi (Çanakkale), Avrupa Cepheleri (Makedonya, Romanya ve Galiçya)'dir³².

³¹ Ziya Şakir, **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar**, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul, 1943, s. 152.

³² Sabahattin Selek, **Milli Mücadele**, C. I, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, ss. 50-52.

I. BÖLÜM

ENVER PAŞA’NIN DOĞU CEPHESİ ZİYARETİ

1. Enver Paşa’nın Doğu Cephesi Ziyareti

1.1.Kafkas Cephesini Açılması

Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’da giriştiği muharebelerinin amacının üç aşamalı olarak gelişmesi planlanmaktadır. Bu aşamalardan birincisi, 1877–78 Savaşı ile Ruslara bırakılmış olan Batum, Ardahan ve Kars’ı geri almak, ikincisi Rusya’nın almış olduğu bu topraklardaki Müslümanları kurtarmak, üçüncüsü ise Hazar Denizi civarında Orta Asya’da yaşayan Türklerle beraber "Turan" planını gerçekleştirmek olmuştur³³. Kazım Karabekir, bu aşamalardan birincisi Doğu Anadolu vilayetlerinin savunmasını sağladığından gerçekçi olmakla beraber ikinci ve üçüncü aşama hayal ürünü olduğunu söylemektedir³⁴.

Enver Paşa, Rus ordusunun zayıf yönlerini bildiği için ani bir taarruz yaparak Doğu Cephesini açmayı ve burada Rusların işgali altındaki Osmanlı topraklarını kurtarmayı, ardından da bir hareketle Bakü ve Dağıstan’a uzanacak bir Kafkasya seferi yapmayı planlamıştır. Enver Paşa’ya göre Kafkasya en önemli cephelerden birini oluşturmaktadır. Kafkasya’daki Türk ve Müslümanları Rus baskısından kurtarıp bağımsızlıklarını sağlayarak, “Büyük Turan” devletini kuracaktır. Böylece Osmanlı’nın siyasi yalnızlığına son vererek güçlü ve stratejik konuma sahip bir dost devlete kavuşturmakta³⁵. Alman Genelkurmay Başkanı Orgeneral von Moltke, Enver Paşa’ya gönderdiği telgraflarda, “Mümkün olduğu kadar çok Rus ve İngiliz kuvvetinin bağlanmasını, İslam fanatizminin harekete geçirilmesi için mümkün olduğu kadar kısa sürede Kafkasya’ya ve Mısır’a karşı harekete geçilmesini” istiyordu³⁶.

³³ Karal, **a.g.e.**, C. IX, s. 414.

³⁴ A. Şefik Aksoy, **Jön Türkler, Enver Cemal ve Talat Paşa’nın Trajik Sonu**, Nokta Kitap, İstanbul, 2008, ss.77-78.

³⁵ Kazım Karabekir, **Cihan Savaşına Neden Girdik? Nasıl İdare Ettik?**, C. 1, Tecelli B.evi, İstanbul, 1938, s. 285.

³⁶ Alptekin Müderrisoğlu, **Sarıkamış Dramı**, Kastaş Yay., İstanbul, 2006, s. 123.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman subayları, Kafkas Cephesinde harekâtın plânlanması ve yürütülmesinden Osmanlı Ordularının sevk ve idaresine kadar görev almışlardır. Enver Paşa'nın da dostu olan Kurmay Başkanı Bronsart von Schellendorf Sarıkamış seferinde Enver Paşa'ya refakat etmiştir. Fakat bu refakatin sebebi Enver Paşa ve Osmanlı ordularının Ruslara karşı başarılarına katkı sağlamak olmadığını M., Laşer “*Almanların Kafkas Cephesinde bulunmalarının asıl gayesi Almanya'ya karşı Lehistan'da savaşmakta olan Rus kuvvetlerini Kafkasya'ya bağlamaktır*” şeklinde ifade edilmiştir³⁷.

Enver Paşa, Moskova'da Ali Fuat Cebesoy'a Sarıkamış taarruzuna ilişkin, şunları söylemiştir³⁸: “*Almanlar, netice verecek kesin meydan savaşlarına doğru yürürken, bizleri oturmakla itham etmeye başlamışlardı. Bu sebeple, Sarıkamış taarruzu, tamamen askeri bir lüzum üzerine yapılmıştır.*” 3. Ordu'nun³⁹ Kafkasya'da Ruslarla ilk temasları Kasım 1914 yılında başlamıştı.⁴⁰

Yavuz ve Midilli isimli gemilerinin Rus kıyılarına topa tutmasıyla Türk ve Rus donanmaları arasındaki çatışmalar başlamış ve bu çatışma sonunda Karadeniz'de Rusların faaliyetleri oldukça artmıştır. Ana hatlar ve sınırlarda özellikle de Sarıkamış ve batısıyla Oltu bölgesinde Rus askerleri toplanmaya başlamıştır. Rus orduları 1 Kasım 1914 sabahı beş koldan saldırıya geçmişler ve savaşı başlatmışlardır⁴¹.

1.2. Köprüköy ve Azap Muharebeleri

Köprüköy-Azap Muharebeleri, 2-7 Kasım 1914 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. General Bergman komutasındaki Rus birlikleri 2 Kasım'da

³⁷ M., Laşer, “Büyük Harp Esnasında Alman ve Türk Kumandanlıkları”, Çev. Yüzbaşı İbrahim, **Askerî Mecmua**, S. 59, İstanbul, 1 Aralık 1925, s. 55

³⁸ Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul, 2000, s. 32

³⁹ Hareket başlayacağı zaman 3. Ordu'nun mevcudu 190.000 insan ve 60.000 hayvandı. Bu mevcudun altı aylık işesi için yaklaşık 88 milyon kilogram buğday, çavdar ve arpaya gereksinim varken, ordu ambarında yalnız 1.250.000 kilogram yiyecek ve tahıl vardı. Bk. Köprülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, Haz: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 7. Bs., İstanbul 2011, s. 43

⁴⁰ 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Genel Kurmay Başkanı ise Binbaşı Felix Guse isimli Alman subayıdır. Bk.: Limon von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, Yeditepe Yayınevi, Çev.: Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Trc. Heyeti, Haz.: Muzaffer Albayrak, İstanbul, 2006, ss.57-58.

⁴¹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...**, ss. 100–101. Bk.: Bekir Şahin, **Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih / Medeniyet / Kültür**, İz Yay., İstanbul, 1996, s. 145.

Karaurgan, Oltu ve Kağızman'dan harekete geçerek Türk sınırlarını aşmışlardır⁴². Türk sınır taburları, Rus ordularına karşılık vermiş kısa bir direnişin ardından geri geçilmek zorunda kalınca, Ruslar 4 Kasım'da Ardos-Horasan hattına ulaşmışlardır⁴³.

Ruslar, 5 Kasım gecesi ilerlemenin Köprüköy'e kadar uzamasını planlanmıştır. Aynı gece ise Hasan İzzet Paşa'nın genel taarruz emrini vermesi üzerine çatışmalar yaşanmış ve Türk askerleri başarı elde edemeyince Ruslar Köprüköy'e girmişlerdir⁴⁴. Rusların bu başarısı karşısında Türk Ordusu, 8 Kasım 1914'te Köprüköy Muharebesinde Rus ordusuna karşı kısmî başarılar elde etmişlerdir⁴⁵.

Hasan İzzet Paşa, yeni bir taarruz için mevzileri kuvvetlendirmeye ve birliklerini düzenlemeye başlamıştır. Enver Paşa, Birinci Köprü Savaşı'nın Türk Ordusunda kötü bir etki yaratmaması ve düşmanın toparlamasına fırsat vermemek amacıyla Hasan İzzet Paşa'ya bütün kuvvetleri ile taarruz yapmasını ve bir kolordu olduğu düşünülen Rus birliklerinin yok edilmesini emretmiştir. Hasan İzzet Paşa birliklerin böyle bir saldırı için hazır olmamasına rağmen Enver Paşa'nın emrine uymuş ve 10 Kasım'da Köprüköy civarındaki Rus birliklerine karşı saldırıya geçmiştir. Ruslar Türk birliklerinin saldırılarına karşı koymaya çalışmışlar fakat İki Türk kolordusu karşısında kuvvetlerinin yüzde kırkını kaybedince geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu çekilme hareketi Azap bölgesindeki eski mevkillerine kadar devam etmiştir⁴⁶.

16-17 Kasım gecesi Ruslar takviye edilmiş birlikleri ile yeniden taarruza geçmişlerdir. İki gün boyunca süren muharebelere sonra Rus birlikleri çok fazla ölü ve yaralı vermesine rağmen tam anlamıyla imha edilememiştir. Köprüköy

⁴² Aksoy, **a.g.e.**, s. 79.

⁴³ Rusların bu ilk taarruzunu Deveboynu çizgisinde karşılamak niyetinde olan Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın fazla direnmeden Pasinler çizgisindeki kuvvetlerini geri çekmesi üzerine Ruslar, Erzurum'u 60 km. kadar doğusunda bulunan Köprüköy'e kadar kolayca ilerlemişlerdir. Genel bir taarruzdan ziyade Osmanlı Donanmasının Karadeniz'deki saldırılarına karşılık vermek amacıyla harekete geçtikleri anlaşılan Rus kuvvetleri, erzak ve levazım depolarının bulunduğu Sarıkamış'tan daha fazla uzaklaşmak niyetinde olmadıklarından bu çizgide taarruzlarını durdurmuşlardır. Bk.: Karal, C. IX, **a.g.e.**, s. 416; Ziya Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı**, Ötüken Yay., İstanbul, 2005, **a.g.e.**, s. 176.

⁴⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...**, ss. 102-108.

⁴⁵ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 2005, s. 34.

⁴⁶ Aksoy, **a.g.e.**, ss. 80-81. Ayrıca bk., **Tanin**, S. 2124, 20 Kasım 1914 (7 Teşrinisani 1330), s. 1.

Muharebeleri ile Rusların geriye çekilmesi ile 3. Ordu subay ve erlerinin moralleri yükselmiştir. Fakat Hasan İzzet Paşa, orduyu kışı geçirmesi için yaklaşık 10 km geri çekmesi orduyu yıpratmış ve bununla birlikte çok sayıda silah ve malzemenin kaybedilmesine neden olmuştur⁴⁷.

Azap Muharebeleri gerek uygulanan yöntem gerek yaşanan çarpışmalar nedeniyle Köprüköy Muharebelerinin bir kopyasıdır. Bir piyade ve bir süvari tümeninden meydana gelen Rus ordusu yenilgiyle Horumdüzü'ne çekilirken, Rus ordularından iki kat büyük Türk ordusu düşmanı tam anlamıyla mağlup edememiştir. Köprüköy ve Azap muharebeleri ile Rus kuvvetlerinin sınır gerisine atılmaması Türk şehir, kasaba ve köylerinin harap olmasına neden olurken Rus arazisi ve halkı muharebelerden hiç etkilenmemiştir⁴⁸.

Enver Paşa, Köprüköy ve Azap savaşlarında Osmanlı askerlerinin sınırlı başarılarını yeterli bulmamış ve istenilen sonucu almaya engel cephe taarruzlarından vazgeçerek bir kuşatma hareketiyle düşmanın yok edilmesine karar vermiştir. Bu nedenle Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa'nın cepheden verdiği bilgilere rağmen bizzat Cepheye giderek durumu yerinde incelemek de istemiştir. Ancak durum buna müsait olmadığından yerine Hafız Hakkı Bey'i kuşatma harekâtının yapılıp yapılmayacağını incelemesi üzerine Kafkas Cephesine göndermiştir. 8 Aralık 1914 günü Genelkurmay İkinci Başkanı Kurmay Albay Hafız Hakkı, Mecidiye Kruvazörü ile Trabzon'a hareket etmiş ve cepheye gelerek cephedeki yetkililerle görüşüp: *“Bir Kolordu ile cepheden İki Kolordu ile Bardız-Oltu üzerinden ihata ile Ruslara muvaffakiyetli taarruz yapılabileceğini yerinde tetkik ettim. Rütbem tashih olunursa ben de bu işi yaparım”* raporunu iletmiştir. Hafız Hakkı Bey ayrıca Ordu Komutanı ile Kolordu komutanlarının böyle bir harekate taraftar olmadığı gibi bu hareket için yeterli derecede azim ve cesaret sahibi olmadıklarını raporuna eklemiştir. Hafız Hakkı Bey'den gelen rapor⁴⁹ üzerine Enver Paşa, Ordu Komutanını taarruz için

⁴⁷ Nurhan Aydın, **Sarıkamış Harekatı**, Bakanlar yay., İstanbul, 2012, s. 24

⁴⁸ Muzaffer Taşyürek, **Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış**, Yitik Hazine Yay., İstanbul, 2006, ss.103–130.

⁴⁹ **ATASE Arşivi BDH Koleksiyonu**, Kls No.: 139, Ds No.: 168, F. No.: 2.

cesaretlendirmek ve gerekirse taarruzu bizzat komuta etmek için cepheye gitmeye karar vermiştir⁵⁰.

1.3. Sarıkamış Muharebesi

3. Ordu'nun Köprüköy ve Azap Muharebelerindeki cephe taarruzları ile zor da olsa Rusları geriye atarak sağlamış olduğu başarı İstanbul'da bulunan Başkomutanlık Karargâhı tarafından yeterli görülmemiş ve Rusları kesin yenilgiye uğratabilecek büyük bir kuşatma harekâtı planının hazırlıklarına başlanmıştır. Sarıkamış Muharebesi'nde Türk ordusunun uygulayacağı plana göre, 3. Ordu, biri zayıf ve öteki de kuvvetli olmak üzere iki gruba ayrılacak, zayıf grup Rus taarruzlarını tespit ederken kuvvetli grup düşmanı kuzey kanadından kuşatarak düşman cephesinin 30-35 km. kadar gerisindeki Sarıkamış'ı ele geçirerek düşman kuvvetlerinin imha edilmesi sağlanacaktır. Kuvvetli koldan 9. Kolordu Pitkir-Çatak doğrultusunda düşmanın kuzey kanadını kuşatacak, 10. Kolordu ise Oltu üzerinden Bardız-Sarıkamış doğrultusunda Rus mevzilerinin gerisine saldıracaktır⁵¹.

Enver Paşa, bu hareketin buradaki Müslüman halkın ayaklanmasıyla mutlaka başarıya ulaşacağını ve Rusların Doğu Cephesinde yok edeceğini düşünüyordu. Alman Genel Kurmayı, bir kısım Rus ordularının Doğu Cephelerinden çekilmesini temin ederek Enver Paşa'nın bu hareketi yapması için baskı uygulamıştır⁵².

Enver Paşa'nın Sarıkamış Cephesi'ne gitme isteğini Liman Von Sanders şu şekilde aktarmıştır⁵³: *Aralık ayının 6. günü Enver, Harbiye Nezareti'ndeki odama geldi. 3. Ordu'ya gitmek üzere akşamüstü bir savaş gemisi ile Trabzon'a hareket edeceğini bana bildirdi. Enver, 3. Ordu'ya yaptırmayı düşündüğü bir askeri hareketin genel hatlarını bir harita üzerinde bana anlattı. Buna göre 11. Kolordu ile ana yol istikametinde Rusları cepheye oyalayıp 9. ve 10. Kolordularla dağlar içinden sol yana birkaç günlük yürüyüşle Sarıkamış civarında Rusların yanına ve arkasına düşmek istiyordu. 3. Ordu daha sonra Kars'ı da zapt edecekti. Tasarlanan kuşatma hareketini*

⁵⁰ Turlybek, a.g.m., ss.103-105.

⁵¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi..., ss. 347-355.

⁵² Sertoğlu, a.g.e., s. 3525.

⁵³ Sanders, a.g.e., ss. 58-59.

Genel Karargâh'a mensup bir Alman subayından birkaç gün önce haber almış ve bunun uygulanabilirliğini incelemiştim. Şu sonuca varmıştım ki bu hareket büsbütün imkânsız olmasa bile yapılabilmesi çok zordu. Bu hareketin sahası içindeki yollar veya yüksek sırtlardan geçen patikalardan ibaretti. Bu mevsimde büyük ihtimalle hepsi karla kaplıydı. Yürüyüş esnasında Türk nakliye araçlarıyla yalnız cephane ve erzak naklinin ne şekilde tanzim edileceği hususu başlı başına incelenip düşünülecek bir konu idi. Vazifem gereği olarak bu önemli mahzurlara Enver'in dikkatini çektim; ancak bunların hepsinin göz önünde bulundurulduğunu ve bütün yolların keşfedildiğini veya edileceğini iddia etti. Enver, görüşmemizin sonunda tamamıyla hayali fakat dikkate değer görüşler beyan etti ve ileride Afganistan üzerinden Hindistan'a yürümek emelinde bulunduğunu bana söyledi. Daha sonra veda edip çıktı.”

Enver Paşa, Sarıkamış Cephesine gitmek için 6 Aralık'ta İstanbul'dan yola çıkmış ve Yavuz gemisinde cepheye giderken yaşadıklarını eşine şu şekilde aktarmıştır: “... Yavuz yavaş yavaş Boğazdan çıktı. Zifiri karanlıkta koca bir kara gölge gibi Boğazın içine döne döne dışarı çıkıyor... Ara sıra: yavaş! Torpil muntikasında, tehlike muntikasındayız, seslerinden başka bir ses yok. Etrafımda koca bir karanlık kitle insanlar, tayfalar, amiral, zabitler hepsi sâkitler. Fakat onlar geminin ön tarafına bakıyorlar...”

7 Aralık 1914'te Yavuz gemisinden eşine şunları nakletmiştir⁵⁴: ... Naciyeciğim herkes kalkmış kahvaltıda bekliyordu. Kalktım zaruri giyindim. Lokmalar boğazıma diziliyordu. Fakat yine arzunuzu yerine getirmek için yemeye çalışıyordum. Derken Bronzar Paşa hazretleri alelacele seyahati dolayısıyla --- bahsetti. Derken gözlerim dumanlanmaya başladı. Artık duramadım kalktım güvertede gezinmeye başladım. Denizin râtib havası yüzüme çarpınca az ferahladım. Hava güzeldi. Amiral uzaktan talihinize hiç böyle güzel hava görmedim diyordu. Ben ise güya arkadan bizi takip eden nakliye gemilerine bakıyormuşum gibi ufukta Boğaz'ı arıyordum. Heyhat uzakta mavi hafif dalgalar denizin etrafımızda çevirdiği çemberden başka bir şey göremiyordum. Naciyeciğim, artık bu hâl ile akşamı nasıl edeceğimi düşün. Haritayı

⁵⁴ Arı İnan, **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, İmge Kitapevi, Ankara, 1997, ss. 176-177.

önüme aldım, odamda biraz bakmaya başladım. Fakat gözüm bakıyor, fakat anlamıyordum. Hep müfekkirem sizde... İşte bu akşam ben, gündüzden kalan işe devam ediyorum. Böylece tam 24 saat geçti! Ya siz ne yapıyorsunuz güzelim? Ah! Telgraf vermek mümkün değil. Zırhlının telsiz telgrafları var. Fakat ne yapmalı Karadeniz’de bulunduğumuzu düşmana belli etmemek için ses çıkarmamak lazım. Hamdolsun şeytan kulağına kurşun nakliye gemileriyle asıl tehlikeli olan kısmı geçtik. İnşâallah afiyetle Trabzon’a varınca telgraf veririm. Fakat daha 36 saat beklemek lazım...”

8 Aralık’ta Enver Paşa gemide yolculuk yaparken askerlerin silah başına geçtiğini görmüştür. Bunun sebebini sormak için kaptanın yanına gittiği sırada görünmemek için fenerlerin söndürüldüğünü ve gemideki herkesin uzaktaki bir fenere baktığını görmüştür. Enver Paşa olayın hakikatini daha sonra anlamış ve posta vapurunu düşman gemisi sandıklarını söylemiştir. Bu olaylar olurken dört büyük ve dört küçük geminin hareket ettiğini haber almıştır⁵⁵.

Enver Paşa, 12 Aralık 1914 günü Erzurum’a gelmiştir⁵⁶. Eşine yazdığı mektupta, 15 Aralık 1914’te gerçekleştirmiş olduğu karargâh ziyaretini şu şekilde anlatmıştır⁵⁷: “... Bu sabah saat yedide ordu karargahına hareket ettim. Erzurum’dan otomobil ile dört saat uzak, hava soğukça, bu sıra birçok kabileler gelip gidiyor. Ah! Güzelim. Ne olur otomobilde yanınızda bulunup güzel nazarlarınız altında belinize sarılmış, dünyayı unutmuş bulunsam. Bu sıra birçok hasta kabileleri de buna ilaveten geliyordu. Ordu kumandanı ile vaziyet hakkında görüşüp işi kararlaştırdık. Akşama döndüm yarın yine erkenden gideceğim. Her taraf askerle ve karlarla dolu. İnşâallah askerlerin bu hevesi sayesinde iyi olacak...”

14 Aralık 1914⁵⁸: “İşte bu sabah yine oldukça erken saat sekizde orduya hareket ettim. Vali de beraber. Bu sırada istediğim bazı şeyleri yoluna koydum.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bk.: İnan, a.g.e., ss.178-179

⁵⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...**, s. 349. Fahri Belen’in eserinde bu tarih 14 Aralık olarak verilmiştir. “Enver Paşa ile General Bronzart, Harekât Şubesi Müdürü Feldman 14 Aralık 1914’te Erzurum’a gelmişlerdi”. Ayrıntılı bilgi için bk.: Fahri Belen, **20.nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1973, s. 221. Ayrıca bk.: İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, TTK Yay., Ankara, 2014, s. 102.

⁵⁷ İnan, a.g.e., s. 182.

⁵⁸ İnan, a.g.e., s. 188.

Kıtaattan bir kısmını gördüm. Bazıları köylü elbisesi ile fakat hepsi elinde tüfeği kullanmasını biliyor. İnsan bunların kıyafetine bakınca nasıl olup da Ruslara böyle kahramanca hücum ettiklerine şaşar. Hepsi sakin, mahcup, uslu çocuklar gibi. Kar her tarafta artık ilkbahara kadar kalkmamak üzere yerleşmiş. Soğuk hatırı sayılacak derecede (de. A.İ.) fakat İnşâallah bu da iyi olacaktır. Ben geleli havada pek güzellik var. Güneş görünüyor, artık kar da yağmıyor. Geç vakit ordugâha döndük bu geceyi ordu kumandanının odasında geçiriyorum...”

Enver Paşa cephede iken gerçekleştirdiği ziyaretleri eşine şu şekilde anlatmıştır⁵⁹ (15 Aralık): “... *Bu sabah yine pek erkenden merkezdeki kıtaları görmeğe gittim. Orada 1905 rakımlı tepeyi zapt eden alayı gördüm. Meğer kumandanı benim sınıf arkadaşım (miş. A.İ.). Alay yine talimle meşguldü. Efrada birkaç söz söyledim. Hepsi yeni hücumlara hazır olduklarını söylediler. Bu kıtalar dünkü askerlere nispeten daha iyi giyinmiş ve gösterişli. Orada diğer kıtaları görerek 12 saat beygir sırtında bulunarak ordugâha döndük. Tepelerde güneş var, hava adeta sıcaktı. Vadiler hizasınca sis ve soğuk karargâha geldiğimde bıyıklarım ve kirpiklerim buz tutmuş, bembeyaz olmuştu...*

15 Aralık 1914 tarihinde cepheyi gezen Enver Paşa, cepheyi gezince askerlerin ihtiyaçlarının tam olarak karşılanmadığını ve askerlerin perişan durumda olduğunu görmüş ve askerlere ümit verici sözler söyleyerek orduya uzun bir emir yayınlamıştır⁶⁰: “*Askerler hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarık, sırtınızda paltonuz olmadığını gördüm. Lakin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda Kafkasya’ya gireceğiz. Orada her türlü nimete kavuşacaksınız. Alem-i İslam’ın bütün ümidi sizin hizmetinizde kalmıştır...*” diyerek orduya moral vermiştir.

Enver Paşa devam eden ziyaretlerini Naciye Sultan’a anlatmış ve dua istemiştir 16 Aralık:⁶¹ “... *İşte yine Erzurum’da valinin evindeyim. Bugün süvari fırkasını gördüm, pek hoşuma gitti. Zabiti, hayvanı, neferi hep genç. Dün akşam bir Rus keşif*

⁵⁹ İnan, a.g.e., s. 185

⁶⁰ Arif Baytın, **İkinci Dünya Harbi’nde Kafkas Cephesi, Sessiz Ölüm**, Yay. Haz.: İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, ss. 88-89. Ayrıca bk.: Kaymakam Şerif Bey, **Sarıkamış İhata Manevrası**, Haz: Murat Çulcu, Arba Yay., İstanbul., 1998, s. 160.

⁶¹ İnan, a.g.e., s. 185.

kolunu basmışlar. İki nefer, iki beygir almışlar. Bu kazak beygirlerini bana göndermişler. Bir hatıra... Doğrusu ordudan ümidim pek çok inşaallah yakında cicimi de sevindirecek haberler vermeyi Allah nasip eder. Fakat hava doğrusu soğuk dereler civarı hep böyle 90 yaşında ihtiyarlara benzedim, her tarafım bembeyaz. Tuhaf bir şey söyleyeyim, burada hep sakal salıveriyorlar, fakat bendeniz salıvermeyeceğim. Doğrusu bu kadar sakallılara kumanda etmek hoşuma gidiyor. Hatta Bronzar Paşa da sakallı oldu. Ruhum bu gece de resmine secde ettikten sonra ağladım, Allahımdan bize fevz u nusret vermesini temenni ettim. Sen de dua et olmaz mı meleğim? ...”

14 Aralık 1914 tarihinden itibaren karar verilen Sarıkamış taarruzunun hazırlıklarına başlanmış ve 21 Aralık 1914’e kadar da verilen emirlerle 3. Ordu birlikleri planlanan yerlerini almışlardır. Hazırlıklar hızla devam ederken 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Erzurum’a gelen Başkomutan Vekili Enver Paşa’ya çektiği şifreli mesajda hareket hakkında şunları söylemiştir: “9. ve 10. Kolordular Kolbaşları ile Kötek-Kars yoluna 8-9 günde varır. Bu esnada yalnız kalan 11. Kolordu’nun ezilmeyeceği şüphelidir. Kolbaşları büyük dağlardan çıkınca kendilerinden pek az olmayan düşman karşısında güç bir duruma düşeceklerdir. Bu taarruzda meydan muharebesinin sonucunu halihazır hazırladığımızı göre kuşkulu görüyorum. Başarısızlık halinde uzun sürecek olan sefer aleyhimize dönecektir. Meydan muharebesi vermeyip Narman’daki düşmanı geri atmamakla yetinelim. İlerisi için taarruz ve istilaya ümit bırakır.” Bu son telgraf 3. Ordu Komutanı’nın komutanlıktan ayrılmasına neden olmuştur⁶². Enver Paşa, ordunun geri çekilmesine kızmış, Hasan İzzet Paşa’nın ordunun kış taarruzuna hazır olmadığını, savunmada kalarak her türlü hazırlık yapıldıktan sonra ilkbaharda harekete geçilmesi görüşüne hiddetlenerek “*Hocam olmasaydın seni idam ettirirdim*” demiştir. 18 Aralık 1914 günü Başkomutan Vekili Enver Paşa vaktiyle hocası olan Hasan İzzet Paşa’yı görevden alarak 3. Ordu Komutanlığı’nı kendi üzerine almıştır⁶³.

⁶² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...**, s. 367.

⁶³ **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Dr. Metin Özata, Gnkur. Bşk. Yay. Ankara, 2009, s. 80. Ayrıca bk.: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...**, s. 367.

Enver Paşa mektuplarında 19 Aralık 1914'te (Köprüköy) şöyle demiştir⁶⁴:
“Bak ben yakında avdeti umarken şimdi zûhur eden bir hâl beni daha müddetçik buraya bağladı. Üçüncü ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa orduyu bundan böyle idare için kendisinde cesaret görmediğini söylüyor. Akşamki telgraftan bunu anlayınca bugün hemen karargâha geldim. Hepsini itiraf etti. Bunun üzerine kendisini derhal tekaüd etmek lazımdı. Fakat vazgeçtim. Şimdilik İstanbul'a göndermekle iktifâ ettim. Fakat herhalde tekaüd olacak. Bakınız hep umduğum adamlar böyle çıkıyor. Ne yapalım yeni iş yeni adam istiyor. Zararı yok. Şimdilik Üçüncü orduyu ben idare edeceğim. Bu devr-i hareket bitince birini tayin edeceğim. Tasavvurumda kimin olduğunu bilirsiniz. Artık ne yapayım, siz de razı olursunuz değil mi? Bakalım bu muharebede görür o vakit daha iyi karar veririm. Hesapça yeni harekât 15-20 gün sürecek. Ben de o zamana kadar burada kalacağım. Talihim biraz müsait gidiyor. Bugün nereden hayvan bulacağımı düşünürken süvari fırkasının Rus Kazaklarının bir baskın yaparak, yirmibeş hayvan ve beş esir ile birçok eşya aldığını söylediler. Ne ise, bundan hayvanımız çıktı. Ah! Naciye'm. Allah kısmet eder şu Moskofları bir ezersem, o vakit cicimi açık alınla kucaklarım. İnşâallah da böyle olur...”

11. Kolordu Komutanı Galip Paşa durumu şöyle anlatmıştır⁶⁵: *“Enver Paşa Köprüköyü'ne geldi... Alman Bronsart Paşa da yanında idi... Paşam, dedim, yol yok. Kar fazla. İklim arızalı. Muharebe vasıtasından mahrumuz. Askerin iaşesi yolunda değil. Hele giyim hiç yok. Menzil işlemiyor! Bu şartlar altında yapılacak taarruzdan, şimdilik bir fayda beklenemez. Harekâtın yaza tehiri fikrimce münasip olurdu.”*

Enver Paşa 20 Aralık 1914'te şöyle demiştir: *“Bir günde mevziler ve askerlerin bir kısmını gördüm. Hepsi hazır ve hâhişli düşmana yine gece bir baskın yapmışlar. Uzaktan Allah Allah sesi üzerine siperlerini bırakıp düşman kaçmış. İnşâallah bunlar iyiye alâmet. Allah büyüktür. İnşâallah Moskoflardan intikamımızı aldığımızı gösterecektir...”*⁶⁶

⁶⁴ İnan, a.g.e., s. 190.

⁶⁵ Hümmet Kanal, Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cepheye Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S. 54, Y. 2014, s. 92.

⁶⁶ İnan, a.g.e., ss. 191-192.

22 Aralık'ta⁶⁷ Sarıkamış taarruzu başlamıştır ama planlandığı şekilde icra edilememiştir. Aynı gün birlikler planlanan yürüyüşlerine başlayarak Narman'da dinlenmekte olan 6 Rus Bölüğünü teslim almalarına rağmen⁶⁸ Rus birlikleri mevcut durumlarını korumayı büyük oranda başarmışlardır. Rus tarafı adına savaşta yer alan General Nikolski General Berhman'ın Başkomutanlık Karargâhına gönderdiği telgrafında mevcut durumu şu şekilde ifade etmiştir⁶⁹: *“Komutam altında bulunan bütün subay ve erlerin adına elde edilen büyük ve şanslı zaferi zati asilanelerine coşkuyla tebrik etmekle son derece bahtiyarım. Bugün 22 Aralık akşamüzeri saat 5.00'den sonra, kesinlikle anlaşılmıştır ki, Sarıkamış bölgesinde harekât icra eden 9 ve 10'uncu Türk Kolorduları tam bir bozguna uğratılmışlardır. 9'uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa ile 17, 28, ve 29'uncu Tümen komutanları, 2 Tümen Komutan Yardımcısı, karargâhı ile 100'ün üzerinde subay ve 1000'den fazla er ve erbaş esir alınmışlardır. Birçok top, makineli tüfek, mühimmat, nakliye kolları ve sair malzeme elimize geçmiştir. Bunların miktarları henüz tespit edilememiştir. Türklerin sağ kanatlarını teşkil eden 9'uncu Kolordu iz ve eseri kalmamak üzere imha edilmiştir.”*

23 Aralık'ta 31 ve 32.Tümenler kötü hava koşullarının etkisiyle muharebeye başlamışlar ve 2000 civarında şehit verilmiştir. Oltu bölgesini savunan Rus general İstomkin bölgeyi öğleden sonra terk etmiştir. General Nikolski, 23 Aralık 1914 tarihli harekâtın sonuçlarını anılarında şöyle değerlendirmiştir⁷⁰: *“Bugün 9'uncu Türk Kolordusunun tamamen imha edilmiş olduğu anlaşıldı. Sarıkamış önlerinde günlerce süren muharebelerden sonra, mevcudu 13.000 olan bu kolordunun geriye kalmış olan bütün komutanları ile 200'ü aşkın subay ve 6.000 kadar olan erati bugün esir olarak elimize geçmişlerdir. Bütün toplar, hafif silahlar ve mühimmat, yoğun karla örtülü dağlarda, ormanlarda, vadilerde ve geniş bölgelerde terk edilmiş olduğundan, bunları Sarıkamış'a taşımak çok güç olduğu gibi, bütün bu ele geçirilenlerin miktarını tespit etmek de bir hayli zordur. Turnagöl dağları üzerinden sevk edilen birlikler, dağları*

⁶⁷ Mithat Sertoğlu'nun eserine göre taarruz 21 Aralık'ta başlamıştır. Bk.: Sertoğlu, a.g.e., s. 3525.

⁶⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...**, ss. 402-404

⁶⁹ General V. P. Nikolski **Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12–24 Aralık 1914**, Ed.: Eran Güngör, Kariyer Yay., İstanbul, 2010, s. 93.

⁷⁰ Nikolski, a.g.e., ss. 94–95.

zayıf düşman gruplarından temizlemişlerdir. Bütün gün Sarıkamış'a esirler getirilmektedir.”

24 Aralık'ta şiddetli yağan kar tüm harekâtı etkilemiş 28'inci Tümen Çakırbaşa Dağlarının aşılmaz eteklerinde hareket edemez hale gelmiştir. 29. Tümen ise Bardız'a intikal etmiştir. Enver Paşa, esirlerden Sarıkamış'ta savunma yapacak birkaç birliğinden başka birlik olmadığını öğrenince diğer iki tümeni beklemeden taarruza karar vermiştir. Buna göre 17. Tümen Rusları arkadan takip edecektir⁷¹. 10. Kolordu bölgesinde ise Hafız Hakkı Paşa plan dışına saparak 30 ve 31. Tümenleriyle İstokim'i takip amacıyla Ardahan istikametinde ilerlemiş, 32. Tümen ise Oltu'dan Eşekmeydanı Geçidine giden yoldan soğuktan donan birkaç bin askerle sabaha karşı Bardız'a 23 km mesafedeki Pertos köyüne gelmiştir⁷².

25 Aralık sabahı, 29. Tümen yanlış harita nedeniyle 16 km sonra Ruslarla karşılaşmak yerine 17'nci Tümenle buluşmuştur ve ancak öğleden sonra Ruslarla çatışmaya girebilmiştir. Saat 16.00'dan itibaren Ruslar Sarıkamış'a doğru çekilmeye başlayınca, karanlık basmak üzere olduğu için Türk birlikleri de ordugâha geçmiştir. Ruslar etkisiz hale getirilebilecek iken aynı gece yapılan Rus takviyeleri yüzünden tarihi bir fırsat kaçırılmıştır. Ruslardan çok, harekât bölgesinin kar, tipi ve soğuk, gibi iklim koşullarıyla savaşmak durumunda kalan Osmanlı ordusu, söz konusu koşullara alışık Rus ordusu karşısında iyice güçsüz kalmıştır⁷³.

Enver Paşa, 10. Kolordunun geleceğini ve 11. Kolordu ile başarılı bir taarruz yapılacağını düşünmektedir. Ancak Allahuekber Dağları üzerinden yine yanlış haritalara göre hesap edilmiş 5 saatlik yürüyüş yerine 19 saatlik zorlu yürüyüşün ardından 31 ve 32. Tümenler, kuvvetlerinin üçte birini donarak yolda bırakmış olarak Başköy ve Beyköy'e varabilmişlerdir⁷⁴. Türk kuvvetleri Rus kuvvetlerinden belki de

⁷¹ Nevzat Köseoğlu, **Şehit Enver Paşa**, Ötüken Yay., 2. Bs., İstanbul, 2017, s. 299.

⁷² Müderrisoğlu, **a.g.e.**, ss. 255–274.

⁷³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...**, s. 381.

⁷⁴ 3'üncü Ordu'da görevli olarak muharebeye katılan alman subay Guze Osmanlı haritaları ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Harita olarak elde Türk Genelkurmayının çıkarmış olduğu 1/200000 ölçeğindeki harita bulunuyordu. Bu haritalar Karadeniz sahilinden Van Gölü'ne ve Batıya doğru Sivas'a kadar yapılmıştır. Haritalar iyiydi ve araziyle tamamen uyuyordu. Yalnız yollar araziye çok uyuyordu. Haritalardan dağ sırtlarının turmanma izleri anlaşılamiyordu.” Alman Yarbay Guze,

çok daha fazla soğukla mücadele etmiş ve bu kayıpları harekâtın ilerleyen safhalarında günden güne artmıştır⁷⁵.

27 Aralık'ta⁷⁶ Ruslar bütün güçlerini toplamışlardır. 28 Aralık gecesi 10. Kolordu taarruz için yığınak yapmış ve 29 Aralık sabahı 30. Tümen Sarıkamış demiryolu hattını aşınca Enver Paşa'nın planı teorikte de olsa gerçekleşmiştir. Enver Paşa saat 22.00'da bir gece taarruzu yapmaya karar vermiş ve bu da 17. Tümen'in sonu olmuştur⁷⁷.

General Yudenich, 30 Aralık 1914 tarihine kadar olan süreci General Berhman'a çektiği telgrafta şöyle değerlendirmiştir⁷⁸: “*Aldığım bilgilere göre Sarıkamış'taki savaş bizim için iyi şekilde gelişmektedir. Düşman geri püskürtülmek ve kuşatılmak üzeredir. Bardız yakınındaki yayla birliklerimiz tarafından işgal edilmiştir ve düşmanı Bardız deresine atmayı amaçlayan saldırımız sürdürülmektedir. 28 ve 29 Aralık günleri yapılan gözetlemelerde Türklerin kuzeyde Kızılca kesiminde bazı hareketleri dikkati çekmiştir. Türklerin sağ kanalımızdan kuşatma yapmaya kalkışmaları olasılığı yoktur. O halde Türklerin Bardız'daki birlikleri ile Sarıkamış'a saldıran birliklerini desteklemeye çalıştıkları kabul edilebilir. Albay Dovgirt müfrezesi Bardız yaylasındaki tepeleri işgal ettikten sonra Sarıkamış'taki Türklerin desteklenmesine ve onlara yiyecek gönderilmesine engel olmuştur. Bizim Horum-Çermik mevzilerinden geri çekilmemiz, beni Albay Dovgirt müfrezesini geri almak zorunda bırakacaktır. O zaman Bardız-Sarıkamış yolu açılmış olacaktır ve bu durum Türklerin Sarıkamış önlerindeki kuvvetlerinin kurtulması sonucunu doğuracak ve belki de bizi daha kötü duruma sokacaktır. Bu nedenlerden ötürü Horum-Çermik mevzilerinde bir gün daha, özellikle*

Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesindeki Muharebeler, Çev.: Hakkı Akoğuz, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 2007, s.11.

⁷⁵ Ziya Yergök anılarında karşılaştığı manzarayı şu şekilde anlatmıştır: “*Asker tek kolda, bir metreden fazla karlar içinde düşe kalka ilerliyordu. Hava eksi 15–20 derece, askerin sırt çantasının ağırlığı 30–35 kilogramdı. Ağır yükün altında zahmet çeken askerler ter içinde kalıyorlar, dinlenmek için yol kenarına oturuyorlardı. Asıl felaket bu zaman başlıyordu. Akli başından gitmiş, canından bezmiş, bu bitkin insanlar, tüfekleri bacaklarının arasında yere çömeliyor, öylece donup kalıyordu. Yol boyunca bu şekilde donmuş yüzlerce ere rastladık.*” Sami Önal, **Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s.100.

⁷⁶ Mithat Sertoğlu'nun eserine göre 26 Aralık'ta büyük fedakarlıklarla Sarıkamış işgal edilmiş fakat Ruslar, şiddetli bir karşı taarruzla kasabayı geri almışlardır. Bk.: Sertoğlu, **a.g.e.**, s. 3525.

⁷⁷ Bu kararın alınmasında Alman subaylarının etkili olduğu bazı kaynaklarca savunulmaktadır, Ramazan Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Nesil Yay., İstanbul, 2007, s. 163.

⁷⁸ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, ss. 384-385.

31 Aralık gününe dek kalarak zaman kazanmayı ve Sarıkamış'a giren düşmanla hesaplaşmayı gerekli görmekteyim. Bunda ısrar ediyorum. Türklerin Sarıkamış'tan geri atılmalarının önemi azdır. Yolu açarak çıkıp gitmelerini sağlamış oluruz. Ancak biz Türkleri toptan yok etmek zorundayız ve bunu yapabilecek durumdayız. Elimizdeki bu fırsattan yararlanmalıyız. Çünkü böyle bir fırsat bir daha ele geçmeyecektir.”

9. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif (Köprülü) ve heyetinin Enver Paşa'ya sunulmak üzere hazırladığı ve Türk kuvvetlerinin uğradığı hezimetin gözler önüne seren raporu şu şekildedir⁷⁹: “30 Aralık akşamına dek yapılan saldırılar ve mevsimin şiddeti kolordunun bütün mevcudunu 1000 ere kadar düşürdü. Nerede ve ne miktar döküntümüz bulunduğu hakkında kesin bilgi alınamamıştır. Bununla birlikte kuvvetle umulur ki, 9. Kolordunun gerilerdeki köylerde dağılmış olan askerlerini toplamak ve bugün çarpışmalara katılan birliklerden yararlanmak üzere on günlük bir zaman bulursa 10.000 mevcuda yükselmesi büyük bir olasılıktır. Bugünkü mevcut erlerin ve hayvanlar ile gereçlerin şimdiki değerinin noksan olduğu yüksek makamlarınca bilinmektedir. Örneğin, savaşır kabul ettiğimiz erlerin büyük çoğunluğu bedeni güçsüzlük ile karşı karşıyadır. Topçu subayları ve erleri büyük ölçüde yitirilmiştir. Hayvanlar yorgun ve güçsüzdür. Kırk dağ topunun bugün ancak yirmisi işlemektedir ve bütün cepheye ancak 16 makineli tüfekten yararlanılabiliyor. Sonuç olarak 9. Kolordunun saldırı yeteneği kalmadığı görüşlerinize sunulur”.

Enver Paşa, 6 Ocak'ta yaşanan muharebeyi eşi Naciye Sultan'a mektubunda şöyle anlatmıştır⁸⁰: “Güzelim, işte size üç günlük hayatımı ancak bugün yazıyorum. Ordunun sağ cenahı lüzûm-î süratle ilerleyemediğinden bunu görmek üzere Hafız Hakkı Paşa'yı bırakıp evvelsi gün Diyonik'den hareket ettim. Bu sıra ufak bir kazak keşif kolu (ile) ufak bir muharebe oldu. Erkân-ı Harbiyye Reisim Bronzar Paşa kolundan yaralandı fakat hafif. O gün bütün gün yürüyüp 32. Fırkanın bulunduğu Nurşin köyüne geldik, ki fırka buradan ileri hareket etmişti. Hayvanlarımız pek yorgun olduğundan gece köyde kaldık. Dört kişi bir ufak fakat sıcak bir odada geceyi geçirdik. 32. Fırka bugün düşmanın bir hücumunu defetmiş ve kendisi yarın hücumu

⁷⁹ Müderrisoğlu, a.g.e., ss. 391-392

⁸⁰ İnan, a.g.e., s. 186.

hazırlanıyordu. Ona lâzım gelen emri verdim. Ertesi sabah sağ cenâha hareket ettim. Yol kısalmıştı çünkü Ruslar biraz evvel bu tarafta kâmilen hudutlarına çekilmişlerdi. Akşama bütün gün karlı sarp yollardan geçtikten sonra Zivin köyüne vardık. Buraya kolordu kumandanını çağırdım. Vaziyeti anladım, fena değil fakat pek yavaş gidiliyor. Hemen bugün için taarruz etmesini söyledim. Emirler hazırlandı ben de yattım... Bu sabah erkenden hareket başladı. Bazı kıtaat düşman siperlerini istila etti. Fakat umûmî harekâtın neticesi belli değil. Bakalım Cenâbı Hak ne gösterecek. Bu akşam hala muharebe devam ediyor. Neticeyi görmek kabil olmadığından tarassut yerini bırakıp köye geldim ve size bu kâğıdı yazıyorum... “

Sarıkamış Harekâtına katılan Mahmut İybar, hatıratında şunları anlatmaktadır⁸¹: “Geceyi Çatak köyündeki 89. Alayın müfrezesiyle birlikte geçirdim. 4 Ocak sabahı Ruslar büyük bir saldırıya geçtiler. Bizim Komutanlıkça geri çekilme emri verilmediği için bütün birlikler oldukları yerde savaşıyorlardı. 26 kişiden ibaret olan müfrezemizin komutasını ele almıştım. Bizim bulunduğumuz köye hafif topçu ile desteklenen ve mitralyozleri bulunan bir (Plaston) taburu saldırıya geçmişti. Ruslar, daha ileride iken beyaz karların üstündeki siyah yamçılı plastonlar bizim nişancı erlerimizin pek güzel birer hedef oluyorlardı. Fakat ilerleyip yaklaştıkça köyün kuru derenin içinden sokulan düşmanı bir müddet göremez olmuştuk. Köye iyice yaklaştıktan sonra süngü hücumuna kalktılar. Bizden en az otuz misli fazla olan düşman çemberini yarmak olanaksızdı. Bizleri Kafkas Kazak Tümeni karargâhı olan Yolgeçmez köyüne getirdiler. Karargâhtaki bütün subaylar birbirlerini tebrik ettiklerini ve neşeli bir şekilde yerinde duramadıkları her hallerinden belli idi. Yanlarımıza geliyorlar, sevinişlerinden duramıyorlardı. Aramızda şöyle konuşma oldu: Şimdi telefonla yeni haber aldık, duydunuz mu? Ne gibi? Osmanlı Orduları Başkomutanı Karargahıyla birlikte esir alınmış, akşama kadar buradan geçer siz de görürsünüz. Bu haberi alınca bizim karargâhın Divinik’te olduğunu ve Enver Paşa’nın orada olduklarını Ruslar tarafından iyi biliniyordu. Bu haber bizi endişeye düşürmedi diyemem, olayların nasıl biteceğini sabırsızlıkla bekliyorduk. Fakat Rusların

⁸¹ Mahmut İybar, “I. Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?”, **Bellekten**, Cilt XVIII, S.169, TTK Yay., Ocak, Ankara 1979, ss. 219-221.

sevinçleri fazla uzak sürmedi, kendilerinin verdiği haberleri kendileri düzeltti. Tutulan Enver Paşa değilmiş, 9. Kolordu komutanı İhsan Paşaymış”.

Sarıkamış Önlerinde yaşanan çatışmalar sonucu Enver Paşa geri çekilip çekilmeme konusunda karasız kalmış ve mağlubiyeti kabullenememiştir. 9. Kolordudan haber almayınca bizzat görmek için 4 Ocak 1915'te Bardız üzerinden yola çıkmış ve yolda Rus keşif birlikleri ile karşılaşınca çatışmaya başlamışlardır. Rus bilgilerine göre çatışmada Bronsart Paşa kolundan yaralanmış ve Enver Paşa da çatışmada yer alarak Rus komutanını vurmuştur⁸².

Enver Paşa, 18 Ocak 1915'te yaptığı ziyareti şöyle anlatmıştır⁸³: *“Bugün Onuncu Hafız Hakkı Bey Kolordusunun bazı kıtalarını gördüm. İçinde Balkan muharebesinden beni tanıyan çok asker çıktı. Malûm ya! Ben bu kolordunun Erkân-ı Harbiyye Reîsi idim. İnşâallah burada da iyi iş görürler. Hava bugün adeta yaz gibi, etraf karla örtülü olmasa insanın ilkbahar diyeceği geliyor. Öğleye doğru geri döndüm...”*

9. Kolordu'ya bağlı komutanlardan Şerif Bey anılarında Enver Paşa'yı harekâtın yanlış zamanda yapıldığını belirterek eleştirmiştir⁸⁴. Fevzi Çakmak ise taarruz sırasında (26 Aralık 1914) 9. Kolordu'nun Rusları geri püskürttüğünü ancak taarruza devam etmeyip diğer birliklerin gelmesini beklemenin hata olduğunu belirterek *“Eğer harekât sırasında uzun yürüyüşler yapılmayıp da ordumuz kısa yollar çizerek üç gün önce düşman üzerine atılsaydı sonuç daha başarılı olurdu.”* demektedir. Türkler ve Rusların görüşlerini karşılaştırarak harekâtı değerlendiren Fevzi Çakmak, 9. Kolordu komutanı Kurmay Başkanı Şerif (Köprülü) ve Albay Aziz Samih (İlter); *“Enver Paşa'nın askeri merhametsizce ileri sürdüğünü”* söylüyorlar. *Hâlbuki Ruslar da tersine “Eğer Türkler durmayıp saldırsaydılar, takviye kuvvetleri gelmeden çekilmemize sebep olurlardı.”* Hafız Hakkı Paşa, kışın yapılan taarruzun pişmanlığını şu sözlerle not etmiştir (16 Ocak 1915)⁸⁵: *“Muhacirler meselesi bir*

⁸² Köseoğlu, a.g.e., s. 310.

⁸³ İnan, a.g.e., s. 189.

⁸⁴ Kaymakam Şerif Bey, a.g.e., s. 197.

⁸⁵ **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, yay. haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 95.

felaket. Topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. “Keşke Rus elinde olup şehit olsa idik” diye bağıranlardan gece gündüz kadın, çocuk vaveylası! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta’cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolordu’yu dörtinala kaldırarak yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin”. Felix Guze, hatıralarında: “26 Aralık 1914 günü Sarıkamış alınabilseydi, ertesi gün Ruslar geri alamazdı.⁸⁶”

Ülkenin yol durumu, nakliye imkânları⁸⁷, sağlık şartları, hava koşulları⁸⁸ ve halkın ekonomik durumunun iyi olmaması başarılı bir sonuç alınmamasında etkili olmuştur. Kolordular ve kumandanları arasında olan irtibatsızlık ve hareket birliğinin olmaması, kumandanlarında görülen isteksizlik ve motivasyon eksikliği keşif faaliyetlerinin yetersiz olması, eğitim eksikliği, askerlerin yürüyüşleri sırasında çıkan düzensizlik, arazi ve mevsim şartlarının yeterince dikkate alınmaması, ikmal, yiyecek⁸⁹ ve sağlık hizmetlerinin yeterince olmaması başarısızlıkta etkili olmuştur.

⁸⁶ Kanal, **a.g.m.**, s. 92.

⁸⁷ Doğu Cephesi ikmal yollarına bağlanan Ulukışla istasyonu Erzurum’a yaklaşık 1000 km mesafedeydi. Silahaltına alınan askerler Ulukışla’ya kadar trenle, oradan yaya olarak iki üç ay yürüyerek cepheye ulaşabiliyorlardı. İ. Hakkı Sunata anılarında Kafkas Cephesi’ne ulaşmak için Pozantı’ya kadar trenle geldiklerini oradan yürüyerek cepheye hareket ettiklerinde bahseder. Bk.: İ. Hakkı Sunata, **Gelibolu’dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anıları**, İş Bankası Yay., İstanbul, 2003, s. 243. İstanbul’dan Trabzon’a Karadeniz üzerinden yapılacak deniz yolu sevkiyatı ise, Rusların Karadeniz’deki hâkimiyeti nedeniyle küçük limanlar arasında gizlice yapılabilirdi. Ordunun ihtiyacı olan lojistik desteği sağlayacak nakliye imkânları da yeterli değildi. Menziller arasındaki taşımacılığı yapacak hayvan sayısının azlığı nedeniyle silah altına alınan askerler malzeme taşıma görevini üstlenmişti. Asker hem malzeme taşımış hem de savaşmıştır. Bk. Hümmet Kanal, **a.g.m.** s. 89.

⁸⁸ “Ayaklarımın üşüdüğü bir sırada hem ayaklarımı ısıtmak hem de ormanlarda olup bitenleri anlamak üzere yakınımızdaki ormana girdim. Keşke girmez olaydım. Dolaştığım yerlerde can çekişmekte olan birçok yaralıya rastladım. Bunlardan bazıları sönmekte olan bir ateşin başında yatıyor, bazıları çamların dibinde ah of ediyor, bazıları da iki üç kişi bir arada pelerinlerine sarılı bir vaziyette son dakikalarını yaşıyorlardı. Beni gördükleri zaman ‘Aman efendim sen bilirsin, bizi buradan kaldırt donacağız!’ diye sızlanıyor, bazıları bir lokmacık ekmek istiyorlardı. Yanlarına gittim, yüzlerini okşadım, ‘şimdi gider sedyecileri bulur sizi buradan kaldırıyorum’ gibi kuru teselli sözleri söyledim...” Önal, **a.g.e.**, 2006, ss. 116-117.

⁸⁹ “... Bölükler ciddi bir açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu; yüz elli dirheme inmiş olan asker tayını bile verilmez oldu. Subaylara verilen de kuru peksimet, ara sıra gelen bir parçacık etten ibaretti. Askerin hali pek feci olmaya başladı. Bir gün ihtiyatta bulunduğumuz köyden, ileri hattı teslim almaya giderken, askerlerin arasında bilinen pancar, yemlik, kuzukulağı gibi otları yemek için her biri bir yana dağılıverdiler. Dağılan askeri toplayıp mevziye götürmek için bir hayli zahmet çektim. Gerçekten ot yemek mecburiyetindeydik. Açlık hiçbir şeye benzemiyordu. Açlık sağlam yapılı bu köylü çocuklarını zayıf cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şurada burada yığılıp kalıyorlardı...” Faik Tonguç, **Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Hatıraları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999, s. 47.

Sonuçta Türk Ordusu 75000⁹⁰ şehit ile toplarının büyük bölümünü kaybetmiştir. Ruslar ise büyük kısmı donmuş olarak 16000 ölü ve yaralı ile 12000 hasta geride bırakmıştır. Başkomutan Vekili Enver Paşa 3'üncü Ordu Komutanlığını Hâfız Hakkı Paşa'ya devrederek İstanbul'a dönmüştür⁹¹. Enver Paşa'nın, amcası durumu şu şekilde açıklamıştır⁹²: *“Enver Paşa'nın ağzını yolda bıçak açmıyordu. Yorgun ve kederli bir halde gözleri dalıyor, düşünüyor, düşünüyordu. Bunun da sebebi Sarıkamış Harekâtı idi. Enver bir ara bana şunları söyledi: - Amca, Sarıkamış harekâtı çok kötü bir netice verdi. Bu sebeple kuvve-i seferiye'yi Üçüncü Ordu üzerine sevk etmek zarureti doğmuş bulunuyor. Sen, yeni teşkil edilecek bir fırka ile İran'a gideceksin.”*

Enver Paşa kurşun kalemle üç sayfalık kareli kağıda “vasiyet”inde yaşanan muharebeler hakkında bilgi vermiş, Naciye Sultandan bahsederek cephede ölmesi durumunda maddi anlamda sıkıntı çekmemesi annesi ve babasının refah içinde yaşaması için güvence istememiştir. Bu vasiyet Türk Tarih Kurumunda korunan belgelerdendir. “Hükümete” bağlılığı ile başlayan bu vasiyetin tam metni şöyledir⁹³: *“Plânım, Ruslar'a hemen iki misli fâik (üstün) iki kol ordu ile arkalarına düşerek ric'ata mecbur etmek ve bu suretle Onbirinci Kolordu ve Süvari Fırkası ile takip olunan düşmanı karşılayıp tamamıyla mahvetmek. Dokuzuncu ve Onuncu Kolordu muvaffakiyetle hareketi yaptı. Düşmana taarruz edildi. Fakat mağlûp edilemedi. Şimdi, Onbirinci Kolordu ve Süvari Fırkası'nı bekliyorum. Gelir de yetişirse düşmanı bozacağım. Fakat gelmeden düşman zayıflamış kitaâtımıza taarruz eder ve taarruzda muvaffak olursa, o vakit ordu mahvolmuş demektir.*

Şimdiye kadar asker ve zabitler hiç kusursuz harp ettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah'ta yardım ederse muvaffakiyet kat'idir. Eğer muvaffak olamazsam

⁹⁰ Şehit sayısını Ramazan Balcı 30.000 olarak vermektedir. Bk.: Balcı, **a.g.e.**, s. 173. Mithat Sertoğlu'nun eserine göre bu sayı 90.000'dir. Sertoğlu, **a.g.e.**, 3525. Bekir Şahin'in eserine göre bu sayı 60.000'den fazladır Bk.: Şahin, **a.g.e.**, s. 146.

⁹¹ Türk kayıpları ile ilgili kaynaklarda farklı rakamlar yer almaktadır. Ancak Türk tarafı için toplam zayıatın 60000 ile 90000 civarında olduğu, Ruslar için ise bu rakamın 30000 kişi olduğu düşünülmektedir. Aydın, **a.g.e.**, ss. 95- 96.

⁹² Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Haz.: Taylan Sorgun, Kamer Yay., İstanbul, 1997, s. 138.

⁹³ Bardakçı, **a.g.e.**, ss. 151-152.

son neferimle beraber öleceğim. Bu halde vasiyetim: Ben vazifemi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Herhalde sonunda muvaffak olacağız. Ben hareketime nedâmet etmeden kalben müsterih olarak ölüyorum. Yaşasın dinim, vatanım, padişahım.

Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz refikam Sultan Efendi Hazretleri'nin muhassasâtı (ödenegi) kâfi değildir. Kendisinin müreffehen yaşaması için hiç olmazsa başkumandanlık muhassasatımın kendi muhassasâtı zammı ve ebeveynimin temin-i refahı ile rahmet-i ilâhiyyeye mashariyetim için birkaç hayır yapılmasını rica eder ve teâlîsine çalışmaktan başka bir maksat beslemediğim din ve milletimin teâlîsine dua eder, tanıyanlara selâm ederim. Yaşasın Müslümanlık ve Osmanlılık ve Osmanlılar'ın Padişahı Sultan Mehmed Han.

Enver

Servet nâmına birşeyim yoktur. Maamafih ne varsa ferikam Sulhan Efendi Hazretleri'ne bırakıyorum.

Enver''

Görüyoruz ki Enver Paşa'nın Doğu Cephesinde, savaş devam ederken zayıflatılmış Rus birliklerini yok etmekten başka bir şansı olmamıştır. Bu nedenle Sarıkamış kuşatma hareketini planlamış ve bizzat ordunun sorumluluğunu üzerine alarak bu kuşatmada yer almıştır. Enver Paşa aylar sürecektir kuşatma ve taarruzlar yaparak aylarca beklemek yerine kuşatma-taarruz planı ile Rus birliklerini yok etmek istemiştir. Rus kuvvetlerinin yok edilmesi amacıyla düşünülen plân teorik olarak uygundur. Ancak ikmal bozuklukları, haberleşmenin yetersiz olması, mevsim şartlarının elverişsiz olması giyim ve gıdaların yeterli olmaması vb. nedenlerle istenilen sonuç alınamamıştır. 1912-1913'te devletin en güçlü orduları, Balkan harbinde Balkan devletleri karşısında birkaç gün içinde dağılıp perişan olmalarına rağmen, Sarıkamış Cephesinde gösterdikleri, itaat, direniş ve mücadeleler vermiştir. Bu Türk ordularının başarısı olduğu kadar Enver Paşa'nın da başarısıdır. Sarıkamış Cephesinde istenilen sonuç elde edilememiş olsa da Enver Paşa'nın Türk milleti için müstesna bir yeri vardır.

II. BÖLÜM

ENVER PAŞA'NIN BATI CEPHESİ (ÇANAKKALE) ZİYARETİ

2. Enver Paşa'nın Batı Cephesi (Çanakkale) Ziyareti

2.1. Çanakkale Cephesi

Çanakkale Muharebeleri, 1915-1916 yılları arasında Gelibolu Yarımadası'nda Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında yapılan deniz ve kara muharebeleridir.

2.1.1. Çanakkale Cephesinin Açılması

İngiliz Bahriye Nazırı Winston Churchill Çanakkale'ye taarruz fikrini ortaya atmıştır. İngilizlerin bu taarruz ile amacı boğazları ele geçirdikten sonra kısa yoldan Ruslara yardım etmektir⁹⁴. Bu arada Rusya da İngiliz ve Fransızların Çanakkale savaşını kazanıp boğazları açmalarını istiyordu⁹⁵. Grandük Nikola'ya göre Çanakkale'de Cephenin açılması, Türklerin Kafkasya'daki harekâtının zayıflamasına neden olacaktı⁹⁶.

Boğazların Güney Rusya ve Karadeniz kıyılarının açık denizlere açılan yegane geçiş noktası olması, olası bir Rus-Alman yakınlaşmasının önüne geçilmesi, Rusya ile olan bağlantının yeniden sağlanıp Rusya'ya ihtiyacı olan silah ve diğer savaş malzemelerinin ulaştırılması konusunda yardımın⁹⁷ yapılması için en kısa yol olması, Rusya'nın elinde kalan hububatın Avrupa'ya taşınması, Almanya'nın Baltık Denizi ve kıyılarını kontrolünü elinde bulundurması nedeniyle Almanların yıpratılmasıdır. Bunun yanı sıra Batı Cephesinin yükünün hafifletilmesi için Doğu Cephesinin açılması, Osmanlı Devleti'nin başkentini alarak savaş dışı bırakılmasını sağlamak, Osmanlı'yı barışa zorlayarak Türk ordusunun Mısır'ı tehdit etmesini

⁹⁴ Ahmet Eyicil, **Siyasi Tarih (1789-1939)**, Gün Yay., Ankara, 2005, s. 252; Orhan Ergüder, **Harp Tarihi**, Harp Okulu B. evi, Ankara, 1959, s.139.

⁹⁵ Ahmet Altıntaş, **Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı İan Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi, Yayın No.: 7, Çanakkale, 1999, s. 13.

⁹⁶ Recep Şükrü Apuhan, **Çanakkale Geçilmez**, Timaş Yay., İstanbul, 2005, s. 20.

⁹⁷ Osmanlı Devleti Boğazlardan geçişe izin verirse düşmanı olan Rusya'ya kendi eli ile yardım etmiş olacaktı. Askerî Mecmu'da bu hususta görüş bildiren Mehmet Nihat'a göre, Boğazlardan geçişe izin vermemek Osmanlı Devleti için Çanakkale'de yine mutlak bir savaş anlamına gelecekti. Mehmet Nihat, "Büyük Harpte Çanakkale Seferi (1914-1918)", **Askerî Mecmua**, Sayı 70, İstanbul, Eylül 1928, s. 5.

önlemektir.⁹⁸ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Almanlarla olan bağlantılarını kesmek, buradan elde edilecek başarı ile daha önce tarafsızlığını ilan eden Balkan Devletleri'nin İngilizlerin tarafına geçmesini sağlamak⁹⁹, genel savaşın kısa sürede sona erdirilmesi isteği ve düşüncesi bu cephenin açılmasına neden olmuştur¹⁰⁰. İngiliz Hükümeti Çanakkale seferi ile aldığı kararı 18 Ocak 1915'te Fransız Hükümeti'ne bildirmiş ve katılmasını istemiştir¹⁰¹.

Enver Paşa, Dünya Savaşı'ndan birkaç yıl önce Londra'yı ziyaret etmiş Churchill ile görüşmüştür. Enver Paşa'nın Churchill hakkında düşüncelerini verdiği bu bilgiler şöyledir: "*Londra'da bulunduğum sırada Churchill ile birinci dünya savaşı çıkması durumunu tartıştım. Böyle bir savaşta Türkiye'nin ne yapacağını bana sordu. Ve arkasından da şunu dedi: Eğer Türkiye Almanya tarafını tutarsa İngiliz filosu Çanakkale Boğazını zorlayıp geçecek ve İstanbul'u alacaktır*"¹⁰².

Enver Paşa, yalnız denizden yapılacak bir saldırı ile Çanakkale'nin geçilmesinin olanaksızlığını görmekteydi. Ona göre, düşman büyük istihkamlar, uzaktan ateş hattına alabilir, tahrip de edebilirdi. Fakat mayın tarlalarını savunan bataryaları tahrip etmek için bataryaların üzerine kadar gelmesi gerekliydi. Gelecek olan gemiler ufaksa, kolaylıkla batırılabilirdi. Büyük savaş gemileri ise batmak korkusundan oraya kadar yaklaşamayacaklardı. Şayet düşman donanması mayın tarlalarını geçip Çanakkale önünden Marmara'ya geçmek istese bile karşısında Osmanlı donanmaları olacaktı. 5 kilometreden fazla olmayan etki menzili içinde bizim en aşağı 30 topumuz, onları karşılayabilecekti. Bu durumda en büyük dretnotlar bile batırılacaktı¹⁰³.

⁹⁸ BOA, DH. EUM. Evrak Odası Kalem (VRK), Ds No.: 25, Gömlek No.: 8.

⁹⁹ Celal Yılmaz, Çanakkale Savaşları ve Türk Ordusu, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, ss. 68-69.

¹⁰⁰ Burhan Sayılır, Çanakkale Kara Savaşları Öncesi ve Sırasında Psikolojik Harekât Faaliyetleri, Askerlerin Psikolojileri ve İçinde Buldukları Koşullar (Mart 1915- Ocak 1916), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 12.

¹⁰¹ C. Yılmaz, a.g.m., s. 78.

¹⁰² Karal, a.g.e., C. IX, s. 430

¹⁰³ Karal, a.g.e., C. IX, s. 433.

2.2. Çanakkale Muharebeleri

İngiliz ve Fransız filoları, ilk ateşi ilk defa 21 Ekim 1330 (2 Kasım 1914) sabahı boğaz başlangıcındaki tabyaları bombardıman etmekle açtılar. Ondan sonra şubat ayına kadar bir harekette bulunmadılar. Bu tarihte Boğazlara yapılan zorlama Rusya'nın İngiltere'ye müracaatı üzerine meydana gelmiştir¹⁰⁴. 13 Ocak 1915 günü İtilaf Devletleri tarafından hazırlanan dört aşamalı planın ana hatları şöyleydi¹⁰⁵:

1. Önce, Gelibolu ve Kabatepe'deki dış kalelerin uzun menzilli toplarla direk atışlarla dövülerek tahrip edilmesi
2. Sonra, boğazdaki kalelerin teker teker tahrip edilmesi
3. Mayınlar birkaç hafta sürmesi düşünülen tahribat sonrasında temizlenmesi
4. İstanbul'a girecek İngiliz-Fransız donanması derhal *Yavuz*'u (*Goeben*) batırılacak ve arkasından Karadeniz, Rusların egemenliğine bırakılmasıdır.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, resmen savaş ilan edilmesinden sonra bir emir yayınlarak, Alman ve Avusturya savaş gemilerinin boğazlardan içeri girmesine izin verildiğini, fakat diğer devletlere ait savaş gemilerinin girişlerinin kesinlikle yasaklandığını bildirmiştir. Ticaret gemileri ise hangi hükümete mensup olursa olsun Boğazlardan içeri girebilecekler fakat dışarıya ancak Liman Başkanlığı'ndan bir gün önce alacakları belge ile çıkabileceklerdi¹⁰⁶

İtilaf kuvvetleri Boğaz'ı geçmek Fransız denizatlısı 15 Ocak 1915'te Çanakkale girişine sokmaya çalışmış Buna karşılık Türk tabyalardan derhal ateş açılmıştır¹⁰⁷. Türk tabyalarından yapılan şiddetli ateşler karşısında saşırان Fransız ve İngiliz kumandanları geri çekildi¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Aydemir, a.g.e., C. 3, ss. 211-213.

¹⁰⁵ Bayur, a.g.e., C. III, K. II, s. 27.

¹⁰⁶ ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kıs No.: 4669, Ds No.: H5-1, F. No.: 13.

¹⁰⁷ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri..., s. 13.

¹⁰⁸ Ahmet Eyicil, Çanakkale Savaşları, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, 2009, ss. 322-323.

15 Şubat 1915 'te Maslak'tan Şişli'ye kadar talim hazırlıkları yapan bölüğe Enver Paşa'nın ziyarette bulunduğu şöyle anlatılmıştır¹⁰⁹: “*Hava adeta ilk bahar. Her taraf güzel ve yeşil. Biz her zaman olduğu gibi talimimize hazırlandık... Harbiye Nazırı Enver Paşa Hazretleri at ile yanımıza geldi. Yaptığımız haritalara baktı. Bir kısmımıza mezun olduğumuz mektepleri sordu, ayrıldı.*”

Çanakkale'nin giriş kısmındaki tabyalara ilk büyük saldırı 19 Şubat 1915'te Kumkale ve Seddü'l-Bahr tabyalarını uzun menzilli toplarla dövmesiyle başlamıştır¹¹⁰. Tabyalarımızdan açılan ateş sonucu düşmanın 3 zırhlısı hasar görmüştür¹¹¹. Büyük taarruzun başlangıç günü Müttefik İngiliz-Fransız filosu Boğaz'a yaklaşmaktayken, Başkomutan Vekili Enver Paşa ve yanındakiler, bir torpidobotla Seddülbahir'i teftişe gitmişler ve düşmanın harekâtını, Seddülbahir- Kumkale arasında bu torpidobottan izlemişlerdir¹¹². Boğazların savunulması için gerekli silah ve cephaneye gücünün yanında nitelikli insan gücüne de acil ihtiyaç duyulduğu için Sofya Ataşemiliteri Mustafa Kemal Bey, 20 Ocak 1915'te 3. Kolorduya bağlı 19. Fırka Kumandanlığı'na tayin edildi¹¹³.

22 Şubat'a kadar herhangi bir teşebbüs olmazken¹¹⁴, 22 Şubat'ta 10 zırhlıdan kurulu büyük bir filo tekrar Boğaz karşısına geldi. 7 saat aynı tabyaları dövdüler. Bu iki bombardıman sonunda bu dört tabyanın tek mil topları harap olurken bir cephanelik havaya uçtu. Şehit olanlar yaralananlar oldu. Bu durum karşısında Enver Paşa, Çanakkale'nin kara müdafaa kuvvetini 2 tünden 4 tüne çıkardı. 20 Şubat 1915'te Enver Paşa, Çanakkale ve İstanbul'u koruyan Türk Ordularının yeniden yapılandırılması emrine göre, 1. Ordu kuzey kıyısını ve Türk Boğazlarının batısını koruyacak, 2. Ordu ise güney kıyısını ve Türk boğazlarının doğusunu savunacaktı. 1 Mart'ta Türk kuvvetlerinin dağılımında yeni ayarlamalarla birlikte 2. Kolorduyu

¹⁰⁹ Abidin Ege, **Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri**, İş Bankası Yay., İstanbul, 2011, s. 68.

¹¹⁰ İbrahim Artuç, **1915 Çanakkale Savaşı**, Kastaş Yay., İstanbul, 2004, s. 41.

¹¹¹ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri...**, s. 39.

¹¹² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Deniz Harekati**, C. VIII, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1978, s. 159. Ayrıca bk.: R. Şükrü Apuhan, **Çanakkale 1915 Ölümüne Koşanlar**, Timaş Yay., İstanbul, 2007, s. 42.

¹¹³ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri**, C. 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005, s. 15.

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk.: **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri...**, ss. 39-40

Edirne'den Çatalca'ya çekilmiş ve 4. Kolordu da Bandırma'dan İzmit Körfezine intikal ettirilmiştir¹¹⁵.

22 ve 23 Şubat'ta İtilaf devletleri en büyük zırhlıları boğaza sokmuşlar ama istedikleri başarıyı elde edemeyince geri çekilmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁶ 10 zırhlıdan oluşan donanma 25 Şubat'ta Boğazın girişine gelerek tabyalarımızı bombaladıktan sonra Bozcaada'ya çekildi¹¹⁷. Türk tabyalarından atılan mermilerle Agamemnon zırhlısı ile iki zırhlı daha hasara uğramıştır¹¹⁸. 26 Şubat'ta İtilaf zırhlıları tarafından atılan bombalarla Ertuğrul ve Seddülbahir Bataryaları tahrip edildi. Boğaz girişinde 2 torpido gemisi, 3 torpido ve 4 zırhlı ağır ağır ilerleyerek Türk batarya mevzilerini tespit etmeye çalıştı. Bu gemiler dışarı çıkarken Seddülbahir havan bataryasına ateş etmiş¹¹⁹ ancak Boğazlar çok iyi bir şekilde savunmaya hazırlandığından İtilaf Devletleri çıkarma yapmaya cesaret edememişlerdir¹²⁰. Saros Körfezi sahilindeki mevzilerimizi 2 Mart'ta 4 Fransız zırhlısı bombaladı. Türk uçaklarının düşman gemilerini bombalaması sonucunda zırhlılar geri çekilmiştir¹²¹. İngiliz ve Fransız zırhlıları, Boğazı devamlı yoğun top ateşine tutmalarına rağmen başarılı olamıyorlardı.

İtilaf Devletleri, 5 Mart'ta kendilerine yardım etmek ve savaşın planlanan süreden daha da uzaması nedeniyle acilen İtalya'nın savaşa katılmasını istiyorlardı. Savaşın uzamasından istifade eden Osmanlılar, boğazın çeşitli istihkâmlarına etkili toplar yerleştirdi ve Gelibolu yarımadasının etrafına dikenli tel döşedi¹²². Savaşı daha iyi yürütebilmesi için 12 Mart günü İngiliz ve Fransız kuvvetleri komutanlığına Orgeneral Ian Hamilton getirildi¹²³.

¹¹⁵ Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, 2. Baskı, Kitap Yay., İstanbul, 2003, s. 111.

¹¹⁶ Aydemir, **a.g.e.**, C. 3, s. 215-216.

¹¹⁷ Eyicil, **a.g.m.**, s. 323.

¹¹⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Deniz Harekatı...**, s. 162-163.

¹¹⁹ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri...**, s. 21.

¹²⁰ Travers, **a.g.e.**, s. 22.

¹²¹ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri...**, ss. 42- 43.

¹²² Eyicil, **a.g.m.**, s.324- 325.

¹²³ Cemalettin Yıldız, **Çanakkale Seddülbahir Kahramanları**, Çanakkale Kitaplığı, İzmir, 2005, s. 6.

Torpil hatlarına yaklaşmak isteyen düşman gemileri, bataryalarımızın top ateşleriyle boğazdan uzaklaştırıldı. 12 Mart'ta Çanakkale'yi bombalayan İtilaf donanmasının 7 gemisi isabet aldı ve bunlardan Gaulois, Agamemnon, Lord Nelson ve Saufrene adındaki gemiler ağır hasar gördü¹²⁴.

16 Mart 1915 günü Harbiye Nazırı Enver Paşa, Amerikan sefiri ile Çanakkale Cephesine gelmiştir. Burada Anadolu Hamidiye Tabyasını ziyaret etmiştir. Hamidiye Tabyasındaki durumu Amerikan sefiri şu şekilde ifade etmiştir¹²⁵: “*Alman top ve topçularını gördükten sonra kendimi Almanya'da sandım*”

Enver Paşa cephelere ziyareti devam etmiştir. Şakir Tunççapa, Enver Paşa'nın cepheye gelmesini şöyle anlatmıştır: “*17 Mart 1915 Çarşamba- Bugün de bir tayyare dolaştı. Başkumandan Enver Paşa ve mahiyeti bataryamıza geldi. Düşmanın yarın büyük taarruza başlayabileceğini söyleyerek emirler verdi. Yatsı namazından sonra Nusret'in yine mayın dökmek üzere çıkacağı duyuldu. Fakat çıkmadı. Mayın gemileri yine girdilerse de hemen püskürtüldüler*¹²⁶. 17 Mart gecesi Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Bey, Mayın Grup Komutanı Binbaşı Niyazi Bey'i çağırarak eldeki son mayınların dökülmesini emretti. Bunun üzerine, Tophaneli Yüzbaşı Hakkı kumandasındaki Nusret mayın gemisi harekete geçti. Müttefik filo kıyıya paralel olarak gizlice döşenen bu mayınların farkına varmadı. Çünkü mayın arama gemileri 16 Mart gecesi boğazdaki bütün mayınları temizlemiş olduğundan başka mayınların olabileceğinden ve yeni mayınların dökülebileceğinden kuşkuları kalmamıştı¹²⁷.

17 Mart'ta Baykuş Bataryası'nı denetleyen Enver Paşa Müttefik Filo'nun 18 Mart 1915 tarihinde büyük bir saldırıya başlayabileceğini belirterek, personeli uyarmıştır¹²⁸. Nusret mayın gemisinin döşediği mayınlar savaşın kaderinin

¹²⁴ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri..., ss. 39-45.

¹²⁵ Salih Murad Hatip, Çanakkale Boğazı (Bahr-i Sefid Boğazı) Savunma Sistemi 1770-1918, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2013, s. 208.

¹²⁶ Salih Murad Hatip, Birinci Dünya Harbi Çanakkale Savaşları'na Genel Bakış ve Az Bilinenler Çanakkale Savaşı Denizde mi Kazanıldı?, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, Y. 13, Bahar 2015, Sayı: 18, s. 171 161-193,

¹²⁷ A. Thomazi, Çanakkale Denizi Savaşı, Çev.: Hüseyin Işık, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1977, s.36

¹²⁸ Abdullah Burak Kandaş, Çanakkale Savaşları'nda İtilaf Donanması'na Vurulan Büyük Darbe (Mayıs 1915 Harekâtı), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2015, s. 47.

belirlenmesinde büyük rol oynamıştır. 18 Mart 1915 sabahı saat 8:45'te İtilaf mayın tarama gemilerinin raporuna göre boğaz temizlenmişti¹²⁹.

18 Mart günü Çanakkale Boğaz'ı Birinci Dünya Savaşı'nın en kanlı mücadelesine sahne olmuştur. Nitekim 16 büyük harp gemisi sabah 10.00'dan 17.00'ye kadar Türk tabyalarını bombaladılar. Büyük zırhlı gemiler Boğaz girişine gelerek dört büyük zırhlı da Anadolu ve Rumeli yakasını ateşe tuttu. Rumeli ve Mecidiye tabyasından birkaç topla karşılık verilmiş ve Fransız zırhlısı Bouvet isabet alarak yanmaya başlamış¹³⁰ ve bir süre sonra batmıştır¹³¹. Saat 15.20'de Anadolu Hamidiye tabyasından ateş sonucu isabet alarak İrresistibl gemisi ile ona yardım etmek için gelen Ocean gemisinin de isabet almasıyla iki zırhlı gemi de boğazın sularına gömülmüştür¹³². İngilizler; Ocean, İrresistible, Fransızlar; Bouvet gemilerini kaybettiler. Ayrıca İngilizlerin: İnflexible, Fransızların: Gaulois ve Suffren gemileri de ağır hasar almıştır. Böylece 18 Mart'ta İtilaf filosunun Çanakkale Boğazı'nı geçme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı.

21 Mart'ta İngilizlerin kaybettikleri gemilerinin yerine takviye edilerek yeniden boğazlara hücum etmeyi planladıkları haberi üzerine¹³³ 25 Mart'ta Alman

¹²⁹ Eyicil, **a.g.m.**, s. 328.

¹³⁰ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-25 Nisan 1915...**, ss. 204-207.

¹³¹ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri...**, s. 47.

¹³² Ahmet Eyicil, **a.g.m.**, s. 329. 19 Mart 1915 tarihli raporunda Cevat Paşa, Boğaz tabyalarında oluşan hasar ve zayıflığı şöyle anlatmıştır: "19 Mart 1915 Dünkü bombardımandaki zayıflığımız aşağıda olduğu gibidir: Rumeli Hamidiyesi: her iki topun döşeme rayı, kırılmıştır. Çimenlik'teki uzun 35.5'lik topun lüzumlu parçaları ile bu toplar birkaç gün zarfında tamir edilecektir. Rumeli Namazgah: Kısa 21 ve 24'lük birer top tahrip edilmiştir. Kışla tamamen yanmıştır. Anadolu Hamidiyesi: 6 adet 24'lük top tahrip edilmiştir. Kışla ve ona bağlı olan yerler yıkılmıştır. Halileli sırtlarında bir saha cephanesi arabası tam isabetle havaya uçurulmuştur. Çimenlik: Cephaneliklerinden biri infilak etmiş ve bir kısa 24'lük tahrip edilmiştir. Obüs bataryalarıyla diğer bütün tabya ve bataryalarımız tamamen çalışır durumda olup siperlerde açılan yaralar sabaha kadar tekrar düzenlenmiştir. Dardanos ve Rumeli Mecidiyesi, Yıldız ve Anadolu Hamidiyesi tabyalarında toplam 2 subay, 1 subay vekili, 20 er şehit; 2 subay ve 59 er yaralı vardır. Bir subay ile bir er de kasabaya düşen mermiyle şehit olmuştur. Hamidiye'deki Alman askerlerden 14 erle 1 subay yaralıdır. 3 er ise ölmüş olup yukarıdaki toplama dâhildir. Allah'ın lütfü ile obüs bataryalarımızla diğer tabyalardan hiçbir zayıflığımızın olmadığı bilinmektedir. Bk.: **ATASE Arşivi, BDH Klasörü**, Kls No.: 4669, Ds No.: H13-001, F. No.: 17-a.

¹³³ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri...**, s. 50. Denizden boğazı geçemeyen İtilaf donanması komutanları 22 Mart sabahı saat 10.00 da Queen Elizabeth gemisinde Hamilton başkanlığında toplandı. Toplantıya Tümgeneral Walter Braithwaite, Birdwood, Robeck ve Roger Keyes katılarak karaya asker çıkarma kararı aldılar. Bu karar gereğince en geç Nisan ayının başında çıkarma yapmayı planladılar. Bu planın uygulanması için hazırlıklarını tamamladılar. Çanakkale Boğazı'ndan geçemeyen İngiliz ve Fransız kuvvetleri, Bolayır, Beşik'e Kumkale, Kabatepe, Seddülbahir, Alçıtepe ve Kilitbahir'e çıkarma yapmayı planladı. Bk.: Tim Travers, **Gelibolu 1915**, Çev.: Fırat Asya, Elips

Mareşal Liman Von Sanders, 5. Ordu Komutanlığı'na getirilmiş¹³⁴ ve Enver Paşa'nın önerisi üzerine, Türk tümenleri birbirinden uzak mevzilere yerleştirilmişlerdir¹³⁵.

Esat Paşa'nın anılarında anlatıldığı üzere Enver Paşa'nın cepheyi denetledikten (Ek-3) sonra olası bir düşman çıkarmasına karşı savunma düzeni oluşturulmuştur. Enver Paşa Gelibolu'da Sanders'in düzenlediği savunma tertibatını doğru bulmamış, çıkarmaya karşı askerimizin avcı siperlerinin sahilden sekiz yüz m. geride bulunmasını sakıncalı olarak görmüş ve bu mesafenin en fazla 500 metre geride olası gerektiğini söylemiştir. Bu mesafe aslında düşman askerlerinin sandallarından çıkmadan önce Türk askerleri tarafından ateş altına alabilmesi için sahile yakın bir mesafeydi. Eğer savunma yapan Türk birlikleri sahilden çok uzak olursa düşmana etkili bir ateş açılmadığı için kolayca karaya çıkar ve avcı hendeklerine saklanmak zorunda kalabilirdi. Enver Paşa'nın dahi fark ettiği bu gerçeği Sanders görememiştir¹³⁶.

25 Nisan'da Seddülbahir'e birinci çıkarmayı (Birinci Kirte savaşı) yapan İngiliz birliklerinin hedefi Alçıtepe ile Kilitbahir'i almaktı. İkinci çıkartmayı Anzaklar Kabatepe'ye yaptı. Bu çıkarmayı yapan birliğin hedefi; Kocaçimen Tepesi'ni ele geçirmek, Seddülbahir'deki İngiliz birlikleriyle Gelibolu yarımadasının güneyine hâkim olmak ve böylece Marmara yolunu açmaktı¹³⁷. 25 Nisan'da İtilaf donanması, Arıburnu, Seddülbahir ve Kumkale'ye asker çıkardı. Osmanlı birliklerinin yoğun savunması sonucu karaya çıkan düşman birlikleri geri çekilmek zorunda kaldılar¹³⁸. Kumkale civarında yeniden taarruz eden düşman birlikleri de 27 Nisan'da tekrar püskürtüldü¹³⁹.

6 Mayıs'ta yapılan İkinci Kirte Savaşı'nda Türk askerlerinin başarılı olması, 5. Ordu Komutanı Mareşal Liman Von Sanders'in kendisine ve komutası altındaki

Kitap, Ankara, 2008, s. 122. 3 Nisan'da karaya çıkarak Arıburnu'ndan taarruz eden İtilaf askerleri geri püskürtüldü. Bk.: **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri...**, s. 92

¹³⁴ Altıntaş, **a.g.e.**, s.8.

¹³⁵ Eyicil, **a.g.m.**, s. 332.

¹³⁶ Senem Güven, Hatırat Türü Eserlerde Çanakkale Muharebeleri, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 57.

¹³⁷ Altıntaş, **a.g.e.**, s. 15.

¹³⁸ Eyicil, **a.g.m.**, s. 338.

¹³⁹ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri...**, s. 95.

birliklere güveninin artmasına neden oldu¹⁴⁰. 6-8 Mayıs'ta Seddülbahir'e İtilaf askerleri tarafından yapılan saldırı karşısında Türk komutanları arasında emir komuta zinciri problemi ortaya çıktı. Liman Von Sanders Paşa'nın Kurmay Başkanı olan Kazım Bey, Enver Paşa'yı arayarak krizin çözülmesini istemiş ve bizzat Gelibolu'ya gelen Enver Paşa 5. Ordu'da çıkan bu krizi yerinde çözerek ve anlaşmazlığı sona erdirmiştir (Ek-4)¹⁴¹. Ayrıca Enver Paşa 8 Mayıs'ta Seddülbahir ve Arıburnu Cephesini ziyaret etmiştir. Bu ziyarette edindiği izlenimler sonucu Arıburnu Cephesinde saldırıya karar vermiştir. Ancak istenilen başarı tam olarak elde edilememiştir¹⁴².

11 Mayıs'ta Çanakkale Cephesi'ni teftiş eden¹⁴³ Enver Paşa, 19 Mayıs'ta düşmana (Arıburnu Bölgesi) taarruz edilmesini istemiştir. Bunun üzerine 19 Mayıs'ta saat 03:30'da başlayan taarruzda başarı sağlanamamış Türk birliklerinden 3000 şehit ve 6000 yaralı, Avusturyalı birliklerden ise 600 kişi zayıat verilmiştir. Bu başarısızlığın nedenleri ise top cephanesinin azlığı, derin avcı hendeklerinde hücumla kalkmak için gerekli hazırlıkların yapılmaması, birliklerin mevzilerini değiştirmeleri sırasında karışıklıklar yaşanması, keşiflerin hatlar ve kollar halinde yapılmasıdır¹⁴⁴.

12 Haziran'da Arıburnu'nda düşman birliklerinin şiddetli top ve tüfek atışları, bataryalarımızdan yapılan karşı atışlar sonunda düşman birlikleri geri çekilmek zorunda kalmış ve çekilen İtilaf askerleri geride bıraktığı silah ve cephaneyi birliklerimiz ele geçirmiştir¹⁴⁵. Aynı durum Seddülbahir'de de yaşanmıştır. Birliklerimizin taarruz karşısında dayanamayan İtilaf askerleri bir makineli tüfek ile beş tüfek ve birçok savaş malzemesi bırakarak kaçmıştır¹⁴⁶.

¹⁴⁰ **Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekatı** TSKT Ankara, 1980, C. 5, K. 3, s. 14.

¹⁴¹ Travers, **a.g.e.**, s. 38-39. Eyicil, **a.g.m.**, s. 340.

¹⁴² Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 377.

¹⁴³ Aydemir, **a.g.e.**, C. III, s. 229. Mehmet Kıbil, **Çanakkale Savaşı'nda Arıburnu Muharebeleri, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Yüksek Lisans, İstanbul, 2016, s. 171.

¹⁴⁴ Esin Eryılmaz, **Çanakkale Savaşları, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1997, ss. 87-88.

¹⁴⁵ **BOA**, Hariciye Matbuat (HR. MA.), 1135/7

¹⁴⁶ **BOA**, HR, MA, 1131/35.

20 Haziran 1915'te 10.000 asker 1. Kolordu'dan 5. Ordu'ya sevk edildi¹⁴⁷. 25 Haziran 1915 tarihinde verilen emir üzerine bütün birlikler Uzunköprü'ye doğru yola çıktı. Keşan'da Başkumandan Enver Paşa ve yanında Fevzi Çakmak 13. Tümen'i teftiş etti¹⁴⁸.

30 Haziran'da Başkomutan Vekili Enver Paşa cepheye gelerek yapılan taarruzları Alçıtepe'den izlemişti. Enver Paşa düşmanın bir an önce geriye atılmasını emretmiştir¹⁴⁹. Son saldırılarda kayıp sayısı 20 bine ulaştığı için çok üzgün Türk askerlerini Enver Paşa Gelibolu yarımadasında ziyaret etmiş ve moral veren konuşmalar yapmıştır¹⁵⁰.

Abidin Ege, 24 Ağustos 1915'te Kireçtepe harp cephesindeki Enver Paşa'nın ziyaretini şöyle anlatılmıştır¹⁵¹: *“Sabahleyin sükûnetle uyandık. Harp cephesinde gündüz de akşama kadar nisbi bir sükûnet sürüyordu. Öğleyin Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Ordu Kumandanı Liman Paşa harp cephesini ziyaret ettiler ve fırka karargâhındaki gözetleme yerinden harp hattını teftiş ettiler.”*

Ağustos muharebeleri kazanılınca Başkumandan Vekili Harbiye Nazırı Enver Paşa Eylül ayının ilk günlerinde ve Gelibolu Cephesine gelmiştir ve cephede bulunan bütün fırkaları gezmiştir¹⁵².

30 Ekim 1915'te (Uzunköprü- Dere Köyü) Enver Paşa'nın teftişi (Ek-5) şöyle anlatılmıştır¹⁵³: *“Gece bir emir geldi. Yarın sabah saat 6'da kolordumuzu Harbiye Nazırı Paşa Hazretleri teftiş edeceklerdi. Gece yarısı uyandık. Askerleri hazırlayıp gece saat üçte Uzunköprü'ye geldik. Saat beşte Uzunköprü şoşesi üzerinde bize tahsis edilen yerde yerleştirdik. 9'da teftişe başlandı. Birer birer Harbiye Nazırı Enver Paşa*

¹⁴⁷ **ATASE Arşivi**, Kıs No.: 1890, Ds No.: 59, F. No.: 001-15. 29 Temmuz 1915'te 6. Kolordu'dan 800 asker 5. Ordu'ya sevk edildi. Bk.: **ATASE Arşivi**, Kıs No.: 633, Ds No.: 210, F. No.: 6.

¹⁴⁸ Mehmet Arslan, Çanakkale Muharebeleri Esnasında Osmanlı Asker Alma Hizmeti ve Askerlik Şubeleri, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2014, s. 103.

¹⁴⁹ Kibıl, **a.g.m.**, s. 231.

¹⁵⁰ Emine Bol Yazıcı, Çanakkale Muharebelerinin Avustralya Basınındaki Yeri, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2010, s. 40.

¹⁵¹ Ege, **a.g.e.**, s. 122.

¹⁵² Aydemir, **a.g.e.**, C. III, s. 2245.

¹⁵³ Ege, **a.g.e.**, s. 181.

hazretlerinin önlerinden yol kolunda bir geçit töreni yaptık. Ondan sonra geri dönerek ordugâha geldik.”

Cephedeki savaşlar İngilizlerin 19/20 Aralık 1915'te Arıburnu ve Anafartalar'ı, 8-9 Ocak gecesi Seddü'l-Bahr bölgelerini boşaltmasıyla sona ermiştir¹⁵⁴. Enver Paşa, Çanakkale Zaferi'ni şu şekilde yorumlamıştır¹⁵⁵: “... İngiliz, Fransız Donanmaları Çanakkale'de ufak tefek saldırılara başlamışlardı. Zaten bizce savaş değeri olmayan dış mevziler yine tahminin üstünde büyük bir dayanıklılık gösterip sustular. Düşmanlarımız bundan cesarete gelmiş olacaklar ki, bildiğiniz gibi 5 Mart'ta dünyada kimsenin yenilemeyeceğini sandığı büyük donanmalarıyla boğaza saldırdılar; fakat Hakkın yardımıyla orada donanmalarının büyük bir kısmının batırıldığını görerek kahrolarak geri dönmeye mecbur oldular. Bunda başarılı olamayan düşman, karada bizi yenerek bu şekilde Boğaz'ı açmak ve İstanbul'u zapt etmek fikrine düştü. Bunda da bizim tahminimiz düşmaninkine üstün geldi. Girişimlerinde kendilerinin pek mükemmel ve dehşetli araçlarına rağmen başarılı olamadılar. Bugüne kadar başarılı olamadıkları gibi bundan sonra da başarılı olmalarının hiç olanağı kalmamıştır. Ortalama bir tahmine göre İngilizler bu kara savaşı için şimdiye kadar beş yüz bin asker kullanmışlardır; fakat bu kuvvetin hemen yarısına yakın miktarı, yani iki yüz bin kadar ölü ve yaralı olarak burada gömülmüş ve geri dönmüştür...”

Bu bölümde Başkomutan Vekili Enver Paşa, Çanakkale Cephesinde yaptığı ziyaret ve teftişlerle savaşı idare etmiştir. Cepheye sık sık yapmış olduğu teftiş ve ziyaretlerde Türk birlik ve siperlerini gezerek incelemelerde bulunmuştur. Enver Paşa bu incelemeler ile savaşın seyrine göre Türk birliklerinin yerlerini ve mevzilerini planlamıştır. Ayrıca bu ziyaretlerinde Türk askerlerine moral vermiş, komutanlarla görüşerek bilgiler almıştır. Azim, disiplin ve strateji ile Başkomandan Vekili Enver Paşa savaşın lehimize olmasını sağlamıştır. Enver Paşa ve komutasındaki Türk birlikleri Çanakkale büyük bir başarı kazanmışlardır.

¹⁵⁴ Bayur, a.g.e., C. III, K. I, ss. 278-386

¹⁵⁵ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, C.1, İ.S. 1, TBMM B. Evi, Ankara, 1991, s. 491.

III. BÖLÜM

ENVER PAŞA'NIN GÜNEY CEPHELERİ ZİYARETİ

3. Enver Paşa'nın Güney Cepheleri Ziyareti

Güney Cephesi; Suriye, Filistin ve Irak cephelerindeki İngiliz taarruzlarına karşı açılmıştır.

3.1. Suriye Cephesi

Bu cephenin açılmasındaki en büyük neden Süveyş kanalını ele geçirmek ve böylece İngiltere'nin Hindistan ile bağlantısını keserek Avrupa Cephelerine yardım etmesini engellemektir. 6 Eylül 1914'te Mısır'da saldırı yapmak üzere Şam'da 4. Ordu bulundurulmuştur. Bu ordunun komutasını da Cemal Paşa üstlenmiştir. Cemal Paşa Şam'da Arapların desteğini sağlamak için reformlarda bulunması Arap direnişine neden olmuştur. Ayaklanmayı önlemek ve Mısır'a ilişkin planların bozulmaması için sert tedbirler almak zorunda kalmıştır. 3-10 Şubat 1915 tarihinde çatışmalar başlamıştır¹⁵⁶.

Çanakkale'de bulunan ordular dağıtıldıktan sonra Enver Paşa cephelerin teftişi için seyahatlere başladı. Bu seyahatleri askerî faaliyet, yol üzerlerinde bulunan mevziler ve bunlara benzer yerlerin teftişlerini kapsıyordu. Enver Paşa'nın ilk gezisi Suriye'den Güney Filistin'deki Cepheye oradan da Bağdat ve Kûtülamâre'ye olacaktı. Enver Paşa, Avusturya Macaristan askeri ataşesi Joseph Pomiankowski, Genel Kurmay Başkan vekili General Bronsart von Schellendorf, Hareket Dairesi Başkanı Yarbay Feldmann, Genel Kurmaydan bazı Türk subayları, Alman Askeri Murahhası General Lossow, Alman Deniz Ataşesi Kaptan Humarın ile 13 Şubat 1916 günü öğleden sonra Haydarpaşa'dan hareket edip 15 Şubat günü Pozantı'ya varmışlardır. Enver Paşa'ya bu gezi esnasında IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa refakat etmiştir. Pozantı İstasyonu'ndan otomobillerle Tarsus Ovası'na geçtiler. 16 Şubat'ta otomobillerle Adana'ya hareket etmiş, 17 Şubat tarihinde İskenderun Körfezi kıyısına gelmişlerdir. Enver Paşa, 41. Tümen'e ait mevzileri ve İskenderun İssos savaş alanını

¹⁵⁶ Aksoy, a.g.e., ss. 67-69.

gezmiştir. 18 Şubat günü İslahiye’de XII. asırdan kalma Sultan Selahaddin Kalesi’ni ve büyük çarşuyu gezmişlerdir. 20 Şubat’ta ise İskenderun’a doğru yola çıkmış ve 44. Tümenine ait olan mevziler gezilmiştir. 21 Şubat günü Antakya’yı gezip Halep’e¹⁵⁷ gelmişlerdir¹⁵⁸(Ek-6). Enver Paşa’nın Halep’e gelmesi burada bulunan insanlara bayram sevinci yaşatmıştır (Ek-7). Enver Paşa burada yüksekokulları¹⁵⁹, hastaneleri, askeri kışlaları ve askeri mekânları ziyaret etmiştir¹⁶⁰.

Halep’ten ayrıldıktan sonra otomobillerle Beyrut’a gelmişlerdir. Lübnan’ın 2 km yüksekliğindeki tepelerine ise atlarla çıkıp soğuk ve kar altında Türk askerlerinin atış talimini izlemişlerdir. Daha sonra tekrar Beyrut’a gelmişlerdir. 23 Şubat’ta Enver Paşa, burada bazı görülmesi gereken yerleri ziyaret etmiştir. Beyrut’taki gezintiyi Joseph Pomiankowski şu şekilde anlatmıştır¹⁶¹: “*Beyrut’ta gezilmeye ya da görülmeye değer fazla bir şey yoktu. Şehirde varlıklı ailelerin kaldığı kesimler dışında oldukça fakir kimseler de vardı. 1915/1916 kışında Beyrut’ta 20 bin insanın açlıktan öldüğü söyleniyordu. Şehrin fakir mahallelerinde, yarı çıplak dolaşan dilenci ve çocuklara rastlamak mümkündü.*”

24 Şubat günü otomobillerle Şam’a hareket edilmiş ve akşama doğru Şam’a gelmişlerdir. 25 Şubat günü Cemal Paşa resmigeçit töreni için emir vermiştir. Resmigeçit törenine çok sayıda personel katılmıştır. Öğleden sonra Ümeyye Camii’ni daha sonra da Cemal Paşa tarafından yaptırılmış olan yetimhaneyi ziyaret etmişlerdir. Akşam ise Kudüs’e doğru hareket etmişlerdir. Yolda ziyaretlerde bulunmuşlar ve Fransisken Manastırı’nda sabah kahvaltılarını yapmışlardır. Kudüs’te yeni Alman konağı Aguste-Viktorya yurdunda kalmışlardır. 26 Şubat günü Ömer Camii’ni ve harabe haline gelen bir kiliseyi ziyaret etmişlerdir. Joseph Pomiankowski bu olayı şöyle anlatmıştır: “*Bu duruma sebep, papazlar arasında dört (İtalyan, Rum, Ermeni*

¹⁵⁷ Enver Paşa, Naciye hanıma yazdığı halebi 4 Şubat 1916 yılında gezdiğini yazmıştır. Ayrıntılı Bilgi İçin bk.: İnan, **a.g.e.**, ss. 153-157.

¹⁵⁸ Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı**, Trc., Kemal Turan, Kayıhan Yay., İstanbul, 2014, ss. 187-190.

¹⁵⁹ Enver Paşa ve mahiyetindekilerin Şubat 1916’da Suriye’yi teftişi sırasında Medreseyi de ziyaret etmişti. **Harp Mecmuası**, S.7, Mart 1332, s.102.

¹⁶⁰ Kürt Muhammed Ali, **Enver Paşa’nın Ortadoğu Seyahati**, Yay., Haz.: Erol Cihangir, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2007, ss. 13-16.

¹⁶¹ Pomiankowski, **a.g.e.**, ss. 190,191.

ve Habeş 'i) değişik ayinin uygulanmasıydı. Bu türlü ayinler ile müşterek kilise idare etmek ve korumak gerçekten zordu. Kilise mihrabının yakınında süprüntüler arasında nöbet tutan süngülü Türk askeri vardı. Hangi dini kaidelerde bu yerin temizlenmesi gerektiği konusunda papazların anlayamadıkları ve bu konuda çıkabilecek herhangi bir çatışmayı önlemek için Türk hükümetinin oraya asker dikmek zorunda kaldığı söylendi.” 27 Şubat günü otomobillerle Beytüllehim-Halilürrahman üzerinden Birüssebi'ye geçmişlerdir. Enver Paşa ve Cemal Paşa, Albay Kress ile Süveys Kanalına karşı yapılacak harekâtı görüşmek istediği için bir gün orda kalmışlardır. Süveys Kanalı'nı ziyaretinden sonra Enver Paşa, 29 Şubat günü Emir Hüseyin ile görüşmek üzere Medine'ye geçmiş ve 3 Mart akşamı subayları ile Medine'den geri dönmüştür¹⁶².

Trenle 5 Mart günü Şam'a hareket etmişler ve yol üzerinde bulunan Latin Manastırı'nı ziyaret etmişlerdir. 6 Mart günü erken saatlerde Şam'a varmışlardır. Joseph Pomiankowski Şam'da izlenimlerini şöyle aktarmıştır: “*Beyrut'ta olduğu gibi Şam'da da halk genellikle sefalet içindeydi. Her yerde yarı çıplak dilencilere ve avare avare dolaşan çocuklara rastlamak mümkündü. Bunlardan çoğu yağmur ve kardan korunmak ve biraz yiyecek bulabilmek için Bazar'ı doldurmuşlardı. Kudüs gibi (785m.) deniz seviyesinden 681 m. yüksekte bulunan Şam'ın sert iklimi vardı. Şehirde gündüz hava sıcaklığı kaldığımız sürece sıfırın üstünde 4 dereceyi geçmiyordu. Hava o kadar soğuktu ki, paltolarımızı giymeden yapamıyorduk. Ne evleri ısıtacak bir soba veya benzeri bir cihaz, ne de palmye ağaçlarından başka yakabilecek bir şey vardı.*”¹⁶³ Enver Paşa 7 Mart günü Şam'dan ayrılmış ve 11 Mart tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Cemal Paşa ise Şam'a karargâhına dönmüştür¹⁶⁴.

1916'da Enver Paşa, 4. Orduyu teftiş etmek ve Sina Çölü'nde yapılan Menzil Teşkilatı'nı gözden geçirmek üzere Suriye'ye gelmiştir. 31 Mart 1916 yılında Şam'da otomobili ile hareket ederek ikinci orduyu teftiş etmiştir¹⁶⁵.

¹⁶² Pomiankowski, **a.g.e.** ss. 191-195. Ayrıntılı bilgi için bk.: Arı İnan, **a.g.e.**, ss. 153-157.

¹⁶³ Pomiankowski, **a.g.e.** s. 195-196.

¹⁶⁴ Pomiankowski, **a.g.e.** s. 195.

¹⁶⁵ Ali Fuad Erden, **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları**, Haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2003, ss. 215-224.

Enver Paşa'nın Suriye'ye gerçekleştirdiği bir başka ziyaret, 1917 yılının haziran ayında olmuştur. Başkomutan Vekili Enver Paşa, 24 Haziran 1917'de Kafkas Ordular Grup Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 2. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa. 4. Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa, 6. Ordu Komutanı Halil Paşa. Osmanlı Genelkurmay Başkanı Bronzart Paşanın katılımlarıyla Bağdat'ın geri alınmasını görüşmek üzere, Halep'te bir toplantı düzenlemiştir. Filistin Cephesini haziran ayı içerisinde gezmiş olan Enver Paşa Bağdat'a doğru bir harekâtın icrası bunun için de bir Alman kumandanını emrinde bir Yıldırım Orduları Grubu teşkili hakkındaki fikirlerinden de vazgeçmemiştir¹⁶⁶.

3.2. Filistin Cephesi

Kanal Harekâtı, İslam dünyasının kamuoyu desteğinin sağlanması, Mısır'ın tekrardan ele geçirilmesi ve kritik bir noktada bulunan Süveyş Kanalı'nın zapt edilerek Britanya asker sevkiyatlarına darbe vurulması olarak planlanmıştır. Bu harekât Almanların isteği doğrultusunda İngilizleri Süveyş Kanalı üzerinde vurmaya amaçlayan bir sefer olarak düzenlenmiştir¹⁶⁷. Filistin Cephesinde devam eden askerî harekât 1. Kanal Seferi, 2. Kanal Seferi ve İngilizlerin genel taarruzu olarak üç bölümde incelemek mümkündür¹⁶⁸.

Osmanlı Devleti, İngilizlerin Çanakkale'ye ve İskenderun'a bir çıkartma yaparak Hindistan ve Avusturalya'dan asker toplanmasını ve bu askerlerin Almanlar ve Osmanlılara karşı kullanılmasını da önlemek istemiştir. Ayrıca 1882 yılından beri İngiliz yönetimi altında bulunmakla birlikte, hukuksal bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bulunmaya devam eden Mısır'dan İngilizleri kovmaktır¹⁶⁹.

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesiyle beraber 2 Ağustos 1914'te Türk Başkomutanlık Karargâhı, Şam'daki 4'üncü Ordu Komutanı Zeki Paşa'ya Süveyş

¹⁶⁶ Aydemir, a.g.e., C. III, s. 294, 295. **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi**, C. IV, K. II, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1986, s. 69.

¹⁶⁷ Esat Arslan, "Bir ABD İstihbarat Ajanının Gözünden Suriye'deki 4'ncü Ordu ve Gazze Muharebeleri", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu, **Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, 20-21 Kasım 2014 İstanbul, s. 435-453. Ayrıca bk.: Erden, a.g.e., s. 93.

¹⁶⁸ Görgülü, a.g.e., s. 180.

¹⁶⁹ Karal, a.g.e., C. IX, ss. 424-425

Kanalı'na karşı bir harekât için hazırlanması emrini verdi. Zeki Paşa, kendisinin böyle bir girişimin teknik güçlüklerini yenecek durumda olmadığını rapor etmesi üzerine Enver Paşa, Şam'daki 8. Kolordu Komutanı Albay Cemal Bey'i (Küçük Cemal), sefer hazırlıklarıyla görevlendirdi ve askerî heyetten beş subayla birlikte Albay Kress von Kressenstein'i Kurmay Başkanı olarak Şam'a gönderdi¹⁷⁰. Başkomutanlığın 18 Kasım 1914 tarihli emri ile Bahriye Nazırı Cemal Paşa¹⁷¹ kanalı ele geçirmek görevini üzerine aldı¹⁷². 6 Aralık 1914'te Cemal Paşa Şam'a gelmiştir¹⁷³. Cemal Paşa'nın gelmesi üzerine eski ordu kumandanı Zeki Paşa 6 Aralık akşamı bölgeden ayrılmıştır¹⁷⁴.

2-3 Şubat 1915 gecesi gerçekleştirilen Birinci Kanal Seferi, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kanal'ı geçmeyi başaran 600 mevcutlu bir Türk birliği İngilizlerce esir edilmiştir. Türk kuvvetlerinden kat kat üstün İngilizlerle büyük olasılıkla sefer kuvvetinin imha veya esareti ile sonuçlanacak bir meydan muharebesine girmeyen Cemal Paşa, kurmaylarının da önerisiyle birliklerini düzenli bir biçimde geri çekmiştir¹⁷⁵. Birinci Kanal Seferi'nden sonra Çöl Kumandanlığı teşkil edilmiş ve

¹⁷⁰ **ATASE Arşivi**, Kls No.: 126, Ds No.: 97(590), F. No.: 23-1.

¹⁷¹ Ahmet Cemal Paşa, Askeri Eczacı Mehmet Nesip Bey'in oğlu olup, 6 Mayıs 1872'de Midilli'de dünyaya geldi. Babası gibi askeri eğitim alarak, 16 Ocak 1895'de kurmay yüzbaşı rütbesiyle Harp Akademisini bitirdi. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Avrupa vilayetlerinde görev aldı. Daha sonra 1898 yılında Üçüncü Ordu'ya bağlı Redif Fırkası Erkan-ı Harbiye Reisi olarak Selanik'te görevlendirildi. Burada Enver, Fethi, İsmail Hakkı, Faik, Canpolat, Hasan, Rıza ve birçok subay gibi "İttihat ve Terakki" komitesine bağlandı. Bu komite, kısa süre önce Refik Bey, Talat Bey ve diğer birkaç kişi tarafından yeniden teşkilatlandırılmıştı. 1908 Jöntürk ihtilalinden sonra, İstanbul'da siyasi durumu kontrol altında tutmak üzere gönderilen on kişilik heyette yer aldı. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi tarafından Heyet-i İslâhiye üyeliği göreviyle Ocak 1909'da Anadolu'ya gönderildi. 31 Mart Vakıası'nın bastırılmasından sonra, 6 Mayıs 1909'da Üsküdar Mutasarrıflığı, Ağustos 1909'da Adana Valiliği ve 14 Ağustos 1911'de Bağdat Valiliği'ne atandı. Balkan Harpleri esnasında Pınarhisar ve Vize Muharebelerine katıldı. Mağlup ordusuyla geri çekildi. Bu Cemal Paşa'nın asli görevi ile ilgili ilk mağlubiyetiydi. Kamil Paşa kabinesinin yıktırmasından ve yeni bir Jöntürk kabinesinin göreve gelmesinden sonra, bu arada albaylığa terfi eden Cemal Paşa, İstanbul şehrinin muhafızı oldu. Kısa bir süre Nafia Nazırlığı yaptı. Sait Halim Paşa kabinesinde Bahriye Nazırı oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye ve Filistin'deki IV. Ordu'nun Korgeneral rütbesiyle komutanı oldu. Fakat onun komuta ettiği Kanal seferi umulan neticeyi alamadığı gibi hezimetle sonuçlandı. Bahriye Nazırı olarak Fransa'yı ve Ağustos 1917'de Müttefik Devletleri ziyaret etti. Cemal Paşa, diğer İttihat ve Terakki liderleri Enver ve Talat Paşalarla birlikte 1918 yılının Ekim ayı sonunda ülkenin sürüklendiği feci sonu önleyememenin acısı içinde ve düşmanlarının eline geçmemek amacıyla yurdu terk ederek, Almanya'ya iltica etti. Oradan Rusya'ya, Rusya'dan Afganistan'a, Afganistan'dan tekrar Moskova'ya, oradan Tiflis'e gitti. Burada 22 Temmuz 1922'de yaverleriyle birlikte şehit edildi. Ramazan Çalık, Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa, **Osmanlı Araştırmaları**, C. XIX, İstanbul, 1999, ss. 223-225.

¹⁷² Görgülü, **a.g.e.**, s. 180. **ATASE Arşivi**, Kls No.: 69, Ds No.:343(63), F. No.: 8

¹⁷³ **ATASE Arşivi**, Kls No.: 531, Ds No.: 2074, F. No.: 35-2.

¹⁷⁴ **ATASE Arşivi**, Kls No.: 531, Ds No.: 2074, F. No.: 35-3.

¹⁷⁵ F. Rezzan Ünalp, Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp/Libya Cephesi, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da Yürüttüğü Askerî Faaliyetler, 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı

8'inci Kolordu Kurmay Başkanı Albay von Kress Kolordu Kumandanlığı yetkisiyle Çöl Kumandanlığı'na tayin olmuştur. Görevi, Kanal'a karşı taciz teşebbüslerini idare etmek ve çölde yapılacak Mısır Seferi hazırlıklarını (demir yolu ve şose inşaatını, su tesisatını, muhabere hatlarını) örtmek ve korumaktı¹⁷⁶.

1915 yılı başında yapılan Birinci Kanal Seferi başarısızlığa uğradıktan sonra Kanal'a tekrar taarruz etmek üzere hazırlıklara başlandı. Şubat 1916'da Başkomutan Vekili Enver Paşa beraberinde 20 kadar Alman ve Türk subayı ile Filistin'i teftişe gelmişti. Samah-Taberiye gölü civarında erlerin tek tulumlarla, bir manga taşıyan keleklerle¹⁷⁷ geçiş ve köprücü malzemesiyle köprü kurma tatbikatlarını izlemişti. 80 m. genişliğinde yani yaklaşık Kanal genişliği kadar su geçidini erler tulumlarla 4 dakikada, mangalar keleklerle 3 dakikada geçmişti. Köprüler de 5 dakikada kurulmuştu¹⁷⁸. Süveyş Kanalı'na giden yol kenarlarında seferi kolordunun su ihtiyaçlarını karşılamak üzere 20 km aralıklarla kazılmış artezyen kuyularını gezmişlerdir. Bu kuyular bedevi çetelerden ya da İngiliz süvarilerden korumak için etrafı dikenli tellerle çevrilmiştir. Burada çalışan Arapların birçoğu çıplaktı. Oradan geçen Enver Paşa'yı gören işçiler, açık yerlerini gösterip üşüdüklerini söyleyerek elbise istemişlerdir. Bu olayı Joseph Pomiankowski şu şekilde ifade etmiştir¹⁷⁹:” *ben Güney Filistin'deki kadar hiçbir yerde yoksulluk görmedim. İçinden geçtiğimiz birçok köyde toprak evlerde oturan ekserisi ayakları çıplak dolaşan ve nakil aracından da mahrum olan pek çok insan gördük kumlu, fakat ulaşım açısından elverişli yoldan, kanala takriben en 60 km. uzakta bulunan son Türk karakoluna geldik her yerde tam manasıyla sessizlik hüküm sürüyordu. İngilizlerden en ufak bir iz yoktu. Öğleden sonra geri döndük ve akşama doğru tekrar Birüs Sebi'ye geldik.”*

Anlamak Uluslararası Sempozyum, **Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, ss. 353-358.

¹⁷⁶ Erden, **a.g.e.**, s. 73

¹⁷⁷ Genellikle küçükbaş hayvanların kesim işleminden sonra derilerinin yüzülmesi ve bu yüzülen derilerin ayakları bağlanarak insan nefesi ile şişirilmesi ortaya çıkan forma ile tulum adı verilmiştir. Bu tulumlara daha sonra, sağ ve sol kısımlara kiriş oluşturmak için yaklaşık birer m. eşit aralıklarla bahçıvan sırtığı denilen ağaçlar yerleştirilmektedir. İnce çubukların dizilmesi ortaya çıkan ile kare şeklinde ki bu sala kelek denilmiş ve ulaşım aracı olarak kullanılmıştır. Emrullah Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı, **Coğrafya Araştırmaları**, S. 2, Ankara, 1990, ss. 324-325.

¹⁷⁸ İsmet Üzen, Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915–1916), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 331. Ayrıntılı bilgi için bk.: Erden, **a.g.e.**, s. 178.

¹⁷⁹ Pomiankowski, **a.g.e.** ss. 193-194.

İkinci Kanal Seferi 1916 senesinin temmuzu sonrasına doğru başlamıştır. Cemal Paşa Filistin Cephesini teftişe gelmiş olan Enver Paşa ve von Kress bey ile görüşerek Gazze-Telüşşerian-Birüssebi hattının kesin savunma cephesini oluşturmasına karar vermişlerdir. Mevcut birliklerle bu hattın savunması ise von Kress beye verilmiştir. Bu harekât Katiba ve Romani önünde seferi kuvvetin uğradıkları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ağustos sonunda Hicaz Cephesi'nin öneminden dolayı Kanal Seferi yapılmasından vazgeçildi. Sonuç olarak, İngilizler Ocak 1917'de Türkleri Sina Çölü'nün tamamen dışına itmişlerdi¹⁸⁰.

Başarısızlıkla sonuçlanan İkinci Kanal Seferi'ni Alman Generali Liman von Sanders 13 Aralık 1917 tarihli raporunda şöyle tanımlamıştı¹⁸¹: *“1916 Ağustos’unda, Mısır’ı fethetmek maksadıyla Süveyş Kanalı’na karşı y,apılan ve başarılması imkânsız olan bir hareket-i seferiyye... Bu ilerleyiş teşebbüsü ancak 18.000 muharipten ibaretti. Bu harekât da baştan başarısızlığa mahkûmdu ve İngilizler başta ancak Süveyş Kanalı’nı müdafaa etmek niyetinde iken bu Türk hareketini takiple El Tih Çölü’nü geçtiler. Onların Filistin’de bugünkü ilerleyişlerine işte bu başarısız hareketle sebep verilmiştir.”*

Enver Paşa 1916 Şubat’ında Suriye ile Filistin ve Sina Çölü’nde uzun bir keşif seyahati yapmıştır (Ek-8). Daha sonra Medine-i Münevvere’yi ziyaret etmiştir. Bu seyahat sırasında Şerif Faysal da onlara eşlik etmiştir. Cemal Paşa ile Kanalın doğu sahilinde kuvvetle yerleştirilebileceğine ve uzun menzilli toplar yerleştirilerek kanaldan tüccar gemilerinin geçişinin engellenebileceğine karar vermişlerdir¹⁸².

Enver Paşa, 12 Şubat 1916 tarihinde İstanbul’dan 4. Ordu Mıntıkasını teftiş için yola çıkmıştır. Başkumandan vekilini Pozantı’da karşılamak için Kurmay başkanı, yaverler, emir subayları iki mülhalk subayı ile Pozantı’ya gitmiştir. Enver Paşa Pozantı’da trenden inmiştir. Külek Boğazı’nı geçmişlerdir. Enver Paşa, Cemal Paşa ile (Ek-9) Mersin’den başlayarak Gazze’ye kadar olan kıyıları, Lübnan dağlarını, Suriye ve Filistin’deki bütün boğaz ve geçitleri, mevzileri ve Toros’tan Sina Çölü’ne kadar

¹⁸⁰ Ünalp, **a.g.m.**, ss. 364-365.

¹⁸¹ Akdes Nimet Kurat, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966, ss. 20–21.

¹⁸² Cemal Paşa, **Hatıralar**, Dzl.: Behçet Cemal, Çağdaş Yay., İstanbul, 1977, s. 219.

menzil hatlarını ve tesislerini teftiş etmiş (Ek-10) ve Samah-Taberiye gölü civarındaki köprücü talimgâhını görmüştür. Tih Sahrası'nı kan renginde konforlu Mercedes otomobiliyle teftiş etmiştir (Ek-11). Cemal Paşa, Enver Paşanın Şubat 1916'daki teftişi sırasında Kanalı geçip İngilizleri Mısır'dan kovmak mümkün olmasa bile Kanalin doğu sahilinde kuvvetle yerleşmek ve uzun menzilli toplar yerleştirerek Kanaldan gemi geçişine engel olunabileceğine birlikte karar verdiklerini ifade etmektedir¹⁸³. Çöl teftişini bitiren Başkumandan vekili Kudüs'ten Medine-i Münevvere'ye geçmek üzere yola çıkmıştır¹⁸⁴.

28 Şubat 1915'te seferi kolordunun öncü birliklerinin izinde Kanal'a gitmişlerdir. Süveyş Kanalı'na giden yol kenarlarında seferi kolordunun su ihtiyaçlarını karşılamak üzere 20 km aralıklarla kazılmış artezyen kuyularını gezmişlerdir. Bu kuyular Bedevi çetelerden ya da İngiliz süvarilerden korumak için etrafı dikenli tellerle çevrilmiştir. Burada çalışan Arap işçilerin birçoğu çıplaktır. Cephe ziyareti için oradan geçen Enver Paşa'yı gören işçiler, açık yerlerini göstererek üşüdüklerini söylemiş ve elbise istemişlerdir. Bu olayı Joseph Pomiankowski şu şekilde ifade etmiştir¹⁸⁵: *“ben Güney Filistin'deki kadar hiçbir yerde yoksulluk görmedim. İçinden geçtiğimiz birçok köyde toprak evlerde oturan ekserisi ayakları çıplak dolaşan ve nakil aracından da mahrum olan pek çok insan gördük. Kumlu fakat ulaşım açısından elverişli yoldan, Kanal'a takriben en az 60 km. uzakta bulunan son Türk karakoluna geldik. Her yerde tam manasıyla sessizlik hüküm sürüyordu. İngilizlerden en ufak bir iz yoktu. Öğleden sonra geri döndük ve akşama doğru tekrar Birüs Sebi'ye geldik.*

Trenle Akabe hizasından geçerken bir İngiliz kruvazörü Akabe'yi bombalamış ve karaya 300 kadar asker çıkarmıştı. Altı saat süren çatışmadan sonra İngilizler kovulmuş, ikinci defa denedikleri çıkarma girişimi de başarısız olmuştur¹⁸⁶. Devleti'nin teorik olarak İstanbul ile Sina Cephesini birbirine bağlayan ulaşımını sağlayan raylar 1 Mart 1916'da raylar Asluç'a ulaştı. Enver Paşa Filistin'e geldiği

¹⁸³ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 219.

¹⁸⁴ Erden, **a.g.e.**, ss. 215-224.

¹⁸⁵ Pomiankowski, **a.g.e.**, ss. 193-194.

¹⁸⁶ Üzen, **a.g.m.**, ss. 332.

zaman Asluç'ta açılışa katılmış ve otomobil ile Birihasana'ya kadar gitmişti. Enver Paşanın Birihasana'da olduğunu öğrenen İngilizler uçaklar gönderip burayı bombalamıştı. Ama bombalama eylemi gerçekleştiğinde Enver Paşa buradan ayrılmıştı¹⁸⁷. Enver Paşa ve beraberindekiler buradan öğleden sonra ayrılmış ve akşama doğru Birüssebi'de varmıştı¹⁸⁸.

30 Mayıs 1916'da IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa Irak Cephesinden dönen Enver Paşa ile Halep'te görüşmüş ve kendisine “*Başkomutanlığın isteğine uygun olarak Temmuz 1916'da Birinci Kuvve-i Seferiye ile Kanala karşı ileri harekâta başlanacağını ve ilk hedefin Katya'nın batısındaki Romani olacağını, bunun için, Birinci Sefer Kuvveti için istenen piyade ve dağ topçu cephanesinin gönderilmesine öncelik tanınması lüzumunu*” bildirmişti¹⁸⁹.

İngilizler 21 Aralık 1916'da El Arış'e girmiş ve Osmanlı birliği İngilizler karşısında 2000 kayıp vermiştir. Bu başarısızlıklar üzerine Enver Paşa cepheyi teftiş etmiş ve emir vererek Türk askerini, Gazze-Birüssebi' hattına çekilmiştir. İngilizler, elde ettiği başarıları neticesinde Kudüs'ün işgalini hedeflemiş ve 26 Mart 1917'de Türk birliğine saldırmış, ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır¹⁹⁰.

Enver Paşa, Haziran 1917 yılında Filistin Cephesini tekrar ziyaret etmiştir. Buradaki savunma hattından memnun olmuş ve İngilizlerin sağ cenah gerilerine bir taarruz hareket icrası hakkındaki fikirlerinden de vazgeçmemiştir. 1917 yılının haziran ayında Mustafa Kemal Paşa, Enver ve Cemal Paşa ile Şam'a gelmiş Filistin Cephesi'ni Kafkas Orduları Grubu Komutanı İzzet Paşa ve 6. Ordu Komutanı Halil Paşalarla beraber ziyaret ederek Halep'e dönmüştür. Bu dört ordu komutanı başkomutan vekili riyasetinde toplanılması ve görüşmelerde bulunulması durum itibari ile daha önce görülmemiştir¹⁹¹.

¹⁸⁷ Üzen, **a.g.m.**, ss. 289-290.

¹⁸⁸ Pomiankowiski, **a.g.e.**, s.182.

¹⁸⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi...**, s. 361.

¹⁹⁰ Bayur, **a.g.e.**, C. III, K. III., ss. 181-182

¹⁹¹ Cemal Paşa, **a.g.e.**, 1977, ss. 239-240.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, Bağdat'ın geri alınmasını görüşmek üzere 24 Haziran 1917'de Kafkas Ordular Grup Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 2. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa 4. Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa, 6. Ordu Komutanı Halil Paşa, Osmanlı Genelkurmay Başkanı Bronzart Paşa'nın katılımlarıyla, Halep'te bir toplantı düzenlemiştir¹⁹². Cemal Paşa, Enver Paşa'ya Filistin Cephesi'nin öneminden bu cepheyi takviye etmesini istemiş ve Bağdat seferini yapmak yerine Halep'te önemli bir kuvvet toplatılarak bu kuvvetin ihtiyaç duyulduğunda istenilen tarafa sevk edilebileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Enver Paşa umumi karargâhın Bağdat hareketine karar verdiğini sebükbar (hafif teçhizatlı) ve seçkin altı Alman taburunun ve birçok makineli tüfek birliklerinin, bazı Alman topçu bataryalarının yardımının sağlandığını dolayısıyla bu hareketten vazgeçilmeyeceğini söylemiştir¹⁹³.

1917 ekimin sonlarına doğru düşman Gazze Cephesini sürekli olarak bombardıman etmeye başlamıştı. O sırada Enver Paşa acele İstanbul'dan Suriye'ye gelmiş ve Filistin Cephesine kadar bir seyahat yapmıştı¹⁹⁴. Şam'dan geçerken Cemal Paşa Falkenhayn'ın taktik hatalarını ve bu hataların kötü bir sonuca neden olacağını Falkenhayn'ın yerine Yıldırım Grubu Kumandanlığı'na Mustafa Kemal Paşa'nın gönderilmesini Enver Paşa'dan rica etmiştir. Enver Paşa ise bunun kabul edilmesinin mümkün olamayacağını ve Almanlardan maddi¹⁹⁵ yardım alabilmek için bir Alman generalinin Filistin Cephesi kumandanlığında bulunması gerektiğini söyleyerek İstanbul'a dönmüştür¹⁹⁶.

3.3. Hicaz Cephesi

Savaşın başlayacağı sıralarda Arap Yarımadası Türk olarak, Osmanlı egemenliğinde bulunuyordu. Yarımada'nın güneyinde ve Basra Körfezi dolaylarında

¹⁹² **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi...**, s. 69.

¹⁹³ Cemal Paşa, **a.g.e.**, 2006, ss. 212-214.

¹⁹⁴ **Ali Fuat Cebesoy**, Çev.: Ayfer Özçelik, Akça Yay., Ankara, 1993, s. 26.

¹⁹⁵ Osmanlı Devleti, Almanya'dan savaş boyunca 180.527.893 lira avans almıştır. **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi...**, ss. 578-580.

¹⁹⁶ Cemal Paşa, **a.g.e.**, 2006, s. 226, 227. Cemal Paşa, Enver Paşa'dan Yıldırım orduları komutanlığına Mustafa Kemal'in getirilmesini ve Falkenhayn'ın ordu komutanlığından çıkarıp kendi karargahında görevlendirdiği Von Kress'in yine ordu komutanı kalmasını ister. "*Enver Paşa, Mustafa Kemal için olamaz der ve "Almanlar tarafından muavenet-i maddiyeye mazhar olmak için bir Alman generalinin Filistin Cephesi kumandanlığında bulunması lazım geleceğini söyler"* bk.: Bayur, **a.g.e.**, C. III, K. III, s. 431.

sıralanan Aden; Hadramut, Maskat, Umman, Bahreyn ve Kuveyt Şeyhlikleri, İngiliz, Yemen, Asir, Sanıma, Necit, Hicaz, ise Osmanlı himayesindeydi. İngiltere, Mekke Şerifi Hüseyin ve oğlu Abdullah anlaşarak Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacağı düşünülen Hicaz, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanarak Türklere karşı savaşmıştır. 10 Haziran'da da Arap ayaklanması Mekke'de başladı. Araplar, gün doğmadan kışlayı basmışlardır. Haziran'da ise Baş Karakol tabyası ile 12 Haziran'da Hamidiye tabyası Arapların eline geçmesiyle savaş Mekke dışına ulaşmıştır. 16 Haziran 1916 yılında Cidde'deki Türk garnizonu tutsak edildi. 17 Eylül'de Taif düşmüştür. Böylece Medine dışında tüm Hicaz Arap asillerinin eline geçmiş oldu¹⁹⁷.

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Cemal Paşa tarafından yapılan hazırlıkları yerinde görmek ve kendisine destek vermek amacıyla 1916 yılının şubat ayında bölgeye gitmiştir. Enver Paşa daha sonra Cemal Paşa ile Mekke ve Medine'yi ziyaret etmiş, bu sırada Mekke emiri Şerif Hüseyin ile bir görüşme yapmıştır¹⁹⁸ (Ek-12). Enver Paşa, mart ayında Suriye'yi teftişe geldiği zaman Cemal Paşa kendisini Medine'yi ziyaret etmeye teşvik etmiştir ve Şerif Faysal'la birlikte Medine'ye gitmişlerdir¹⁹⁹. Medine istasyonuna inmiş, onu karşılamaya gelmiş olan Medine halkı ile peygamberimizin yeşil kubbe altındaki merkadine gitmiştir. Şerif Hüseyin tarafından Faysal Bey Enver ve Cemal Paşalara birer altın kılıç verilmiştir. Medine'deki ziyaret bittikten sonra Şam'a dönmüşlerdir²⁰⁰.

Falih Rıfkı Atay bu geziyi şöyle anlatmıştır²⁰¹: "*Enver Paşa, Cemal Paşa, birkaç kurmay ve iki karargâhın subayları, uzun külahlı Mevleviler ve bir de Ermeni garson, Medine'ye gidiyoruz. Trene Amman'dan binmiştik. Ertesi sabah çöl ortasında uydık. Artık ne şehir, ne ağaç, ne köy, saatler saati, ancak bir kuyu ve bir telgraf odasından ibaret istasyon yapılarına rastlıyoruz. Bütün gün hep aynı çöl, bir kafalık*

¹⁹⁷ Karal, **a.g.e.**, C. IX, ss. 493-496.

¹⁹⁸ Nevzat Artuç, **Cemal Paşa**, TTK Yay., Ankara, 2008, ss. 240, 241.

¹⁹⁹ Cemal Paşa, **Hatıralar İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları**, Haz.: Alpay Kabacalı, İş Bankası Yay., İstanbul Yay., İstanbul, 2006, s. 283.

²⁰⁰ Lawrence hatıralarında çeşitli Arap kabile şeflerinin Enver ve Cemal Paşa'yı öldürmek istediklerini ama Faysal'ın Arap geleneklerine göre konukların canını korumak önemli bir görev olduğu için suikasta izin vermediğini hatta Paşaların canını korumak için elinden geleni yaptığını iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Üzen, **a.g.m.**, s. 422

²⁰¹ Falih Rıfkı Atay, **Zeytindağı**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1943, ss. 62-64.

bile gölge vermeyen tek tük hurmalar yırtık ve kirli esvaplı ve yüzleri daha yırtık ve kirli urban, kemik parmaklarını büküp açarak para ve ekmek dilenen çocuklar, kısa ve yassı birkaç tepe ve ertesi sabah tekrar çıplak çölde kalkıyoruz. Şeyhlerden başka herkes çırılçıplaktı. Hepsinin şiş kamı birer meşin kese gibi sarkıyor, vücutları yağlanıp ağartılmış gibi... Ah bu çöl, kumsuz çöl, taş ve diken çölü, yeşili solmuş bir diken yığını üstüne sarı boynunu uzatan çobansız deve ve bir diken kümesinin üstünden bakır rengi bir dağa doğru, sessiz sedasız giden kadınla çocuk, kalabalıktan, süsten ve sestten ürkererek kaçan bedeviler sonra çöl üstüne yavaş yavaş yayılan dağınık ve boş akşam, iri ve sayısız yıldızlı gece, çöl gecesi ve her istasyonda çil çeyrek serpen Enver Paşa! Mevleviler önümüze düştü. Enver Paşa ile Cemal Paşa ortada ve biz arkadaki halkın içine sıkışmış yürüyoruz. Enver Paşa'nın pomadlı Alman bıyıkları üstündeki mübarek gözlerinden yaş damlamaktadır. Cemal Paşa'nın sert sakalı ise yüzünün manasını büsbütün saklayan bir kıl maske olmuştur. Hava o kadar terli ve boğucu idi ki, ben kalabalıktan gerileyerek bir arabaya atlayıp gitmeyi tercih ettim. Medine şehri arabası, İstanbul çöp arabalarının aynısıdır. Yalnız bir yamalı astarla perdelenmiştir. İçinde katı bir peykeye çömelip oturulur ve derisi doğrudan doğruya kemiğinin üstüne yapışmış tek katırla çekilir. Arabacı, katırın sırtına binmiş ve o da daha fazla mümkün olmadığı için kemiklerine kadar zayıflamış bir köledir. Yollar dar ve bozuk, hepsi kovalayan güneşten kaçmak için boyuna sapıyor, sıkışıyor ve dönüyorlar. Toz ve ter içinde bulunarak Ravza'nın yeşil kubbesine kavuştuk.”

3.4. Irak Cephesi

Bağdat'ta bulunan IV. Ordu Müfettişliği, seferberliğin ilanından sonra yeniden düzenlendi ve Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı adını aldı. Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına Mirliva Cavit Paşa atandı. Savaşın başında Irak'ta bulunan Türk kuvvetlerinin mevcudu 38. Piyade Tümeni (8 taburlu), 6 hudut taburu, 9 seyyar jandarma taburundan ibaretti. Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden İngiltere, 6 Kasım 1914 tarihinde Şattü'l- Arap kıyılarına asker çıkararak Irak hareketini başlatmış oldu²⁰².

²⁰² Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum, **Harp**

Irak ve Havalisi Genel Komutanı Cavit Paşa, mevcut kuvvetlerle daha iyi koşullarda muharebe edebilmek amacıyla, Basra'yı savunmaktan vazgeçip elindeki zayıf Türk kuvvetleriyle taktik geri çekilme planını uygulamaya koyarak Kurna (Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği) bölgesine geri çekilmiştir. Cavit Paşa, İngilizleri Basra'ya davet eden bazı Arap aşiretlerini Bağdat'taki üst komutanlığa şikâyet etmiş, mücadeleyi sürdürebilmesi için kendisine takviye kuvvet gönderilmesini istemişti. Bu isteği kabul edilmiş bir alay ile bir makineli tüfek bölüğü gönderileceği bildirilmiş, ancak talep edilen kuvvetler zamanında bölgeye ulaştırılamamıştı. Başkomutan Vekili Enver Paşa yerli halktan yararlanmak için Hicaz'da İbn-i Suud ile İbnurreşid'e hediyeler gönderilmişse de bundan bir sonuç alınamamış²⁰³, bu sırada Arap aşiret reisleri İngilizlerin yanında yer almayı seçmişlerdir. Takviye birliklerin gelmemesi üzerine daha fazla kayıp vermek istemeyen Cavit Paşa, 20 Kasım'da Basra'dan kuzeye çekilmek zorunda kalmıştır. Bu fırsatı değerlendiren İngiliz ordusu, 23 Kasım 1914'te Basra'yı işgal etmiştir. 2 Ocak 1915'te Irak ve Havalisi Genel Komutanı Cavit Paşa'nın teklifiyle rütbesi yarbaylığa yükseltlen Süleyman Askerî Bey tayin edilmiştir²⁰⁴.

Süleyman Askerî Bey, göreve geldikten sonra Rota köyü ve civarında 7 Ocak 1915'te Türk birlikleri, İngilizlerle yapılan muharebelerde aşiret kuvvetlerinin geri çekilmesini sağlamışlardır. Daha sonra yapılan muharebelerde de İngilizlere ağır kayıplar verdirmişlerdir²⁰⁵. 1915 yılı ocak ayından mart ayına kadar takip eden aylar boyunca, İngilizler Bağdat'ı işgal etmek, Türkler ise İngilizlerin işgalindeki Basra'yı geri almak için Dicle nehri boyunca birkaç kez ileri harekâta girişmişlerse de bir sonuç alamamışlardı. 12 Nisan 1915 tarihinde Basra'yı almak için kesin bir taarruz planlayan Süleyman Askerî Bey'in bu taarruzu, aşiret kuvvetlerinin kısa sürede dağılmasından dolayı başarısız olmuştur. Yenilgiye uğramanın büyük üzüntüsü içerisinde bunalım

Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014 İstanbul, ss. 391, 392.

²⁰³ **Musul Kerkükle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. Ankara, 1993, s. 30.

²⁰⁴ Türkmen, **a.g.m.**, s. 395.

²⁰⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi**, C. III, K.I, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1979, ss. 126-131.

geçiren Süleyman Askerî Bey, 14 Nisan 1915 günü Bercisiyye koruluğunda intihar etmiştir. Yerine Nureddin Paşa Irak genel Kumandanlığı'na tayin edilmiştir.²⁰⁶

Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey, kalabalık İngiliz ordusu karşısında daha fazla yıpratmadan birlikleri taktik geri çekilme planıyla kuzeye çekmeye karar vermiştir. Nurettin Bey İngilizlerin Kûtulamâre'yi bir çembere alarak Türk birliklerini kuşatıp imha etme planını suya düşürmüş, şehri iki gün evvel İngilizlere de sezdirmeden boşaltmıştır. Sonuç olarak Birinci Kut muharebesi İngilizlerin başarısıyla sonuçlanmıştır. İngiliz ordusu, Türk birliklerinin bölgeden geri çekilmesinden sonra, 29 Eylül 1915 günü Kutü'l-Amare'yi işgal etmişlerdir²⁰⁷. Bu sırada Türk kuvvetleri Kafkas ve Suriye Cephesinden gönderilen birliklerle takviye edildi. 18. Kolordunun başına Enver Paşa'nın kendisinden bir yaş küçük amcası Albay Halil Bey²⁰⁸ (Halil Kut Paşa) atanmıştır. Enver Paşa'nın emri üzerine Türk kuvvetleri harekete geçmiştir. 23-24 Kasım günleri cereyan eden muharebelerde her iki taraf büyük kayıplar vermiş; İngilizler devam eden Türk taarruzları karşısında tutunamayacaklarını anlayınca geri çekilme kararını almışlardır. Türk kuvvetleri, takviye birliklerinin gelmesiyle, 5 Aralık 1915 tarihinde Kûtulamâre'ye yönelik baskı ve şiddetini artırarak topçu ateşinin ardından taarruza geçtiler. Halil Paşa, Kûtulamâre'nin Türklerin eline geçtiği 29 Nisan 1916 gün VI. Orduya tarihî mesajını yayınladı.²⁰⁹

Enver Paşa 1916 Mayısının ilk günlerinde Joseph Pomiankowski ve General Lossow ve kalabalık bir maiyetiyle Bağdat'a gelmiştir. Önce Ruslara karşı zayıf bir kuvvetle karşı koymak istemiştir. Esas kuvvetle ise İngilizlerin kuvvetlerinden Irak'ı geri almak istiyordu. Enver Paşa planı değiştirmiş, 18. Kolordu (41.,42. ve

²⁰⁶ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. II, Nehir Yay., İstanbul, 1992, s. 212.; Ayrıca bk.: Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, C. II, Nehir Yay., İstanbul, 1990, s. 393.

²⁰⁷ Türkmen, **a.g.m.**, ss. 402-403.

²⁰⁸ 1882 yılında İstanbul-Beşiktaş-Yeni Mahalle'de doğmuştur. Babası Hafız Kâmil Efendi, annesi Hasene Hanımdır. Hafız Kâmil Bey'in oğlu ve Enver Paşa'nın kendisinden bir yaş küçük amcasıdır. 1902 Yılında Garp okuluna girmiş 1904 yılında mezun olmuştur. 11 Ocak 1904 Yılında Mümtaz yüzbaşı rütbesi ile orduya katılmıştır. 1907'de kolağası, 1911'de Binbaşı, 1913'te Yarbay, 1915 Albay, 1916'da Tuğgeneral, 1918 Yılında ise Orgeneral rütbelerine terfi etmiştir. 1904'den 1922 'ye kada yoğun siyasi ve askeri hayatından sonra 35 yıla yakın sessiz bir hayat geçirmiştir. 20 Ağustos 1957'de 75 yaşında İstanbul'da vefat etmiştir. Necdet Özgel, **Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare Halil Paşa'nın Hatıratı**, Akıl Fikir Yay., İstanbul, 2016, ss. 19-20.

²⁰⁹ Türkmen, **a.g.m.**, ss. 403-422.

51.Tümenler), 13. Kolordu (2. ve 6. Tümenler) İran-Türk sınırını geçen Rusları püskürttüğü sırada Bağdat'ı muhtemelen İngiliz saldırısı koruyacaktı. Kirmenşah'ı alınmış, temmuz ayında Hamedan'ı zapt edilmiştir. Bu bölgede Panislamizm akımını hâkim kılmak esas alınmıştır. İngilizlerin Kûtulamâre'nin güneyine iyice yerleşmeleri ve gizlice Irak'a karşı harekât planlamaları İran harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur²¹⁰.

Enver Paşa, Güney Cephelerine ikinci defa teftişe çıktı. Çıktığı bu teftiş Irak Cephesi'ni de kapsıyordu. 1916 yılının 24 Nisan'ında Haydarpaşa garından trene binen Enver Paşa'nın ziyaret planı şöyledir: 25 Nisan 1916 sabahı saat beşte Ankara'ya varacaklardır. İstasyonda az bir müddet dinlenip kahvaltıdan sonra saat on birde Ankara- Sivas şimendifer güzergâhında istasyon ile kasaba arasında bir kasabada ikinci depo alayına mensup kıtaat ile inzibat bölüğü ve jandarma efradı teftişten geçirilecektir. Saat 12'de öğle yemeğinden bir saat sonra millet bahçesi karşısındaki sahada resmi geçit icra olunacaktır. 25 Nisan akşamı yaverleri ile istirahat buyurulacaktır²¹¹. Enver Paşa 28 Nisan akşamı Sivas'a gelmiş ve burada Kûtulamâre'nin teslim olma haberini Enver Paşa Sivas'ta almıştır. Bu durum burada verilen bir ziyafette konuşma yapmasına sebep olmuştur. Daha sonra 2 bin kadar askeri olan acemi erler kampını gezmiş ve yola devam ederek 4 Mayıs günü Erzincan'a varmıştır. Burada 3. Ordu kumandanı Vehip Paşa ve karargâhı ile karşılaşmışlardır. Vehip Paşa'nın öncülüğünde Enver Paşa, Nene Hatun ile Bayburt arasındaki cepheye üç günlük gezi planlamıştır. Üç gün kar ve buz içinde çadırlarda kalmışlardır. 4 Mayıs günü ise Erzincan'a ulaşmışlardır. Buradan Irak'a doğru yolculuk başlıyordu. İki gün içinde Dersim'e ulaşılmış ve 7 Mayıs günü Sivas'a dönülmüştür. Yol üzerinde 3. Orduya erzak cephanesi gibi savaş malzemeleri taşıyan deve ve öküz katarlarına rastlamışlardır²¹².

8 Mayıs günü Malatya'ya, 9 Mayıs günü de Harput'a gelmişlerdir. 10 Mayıs'ta buradan ayrılarak Diyarbakır'a geçmişlerdir. Akşam ise Diyarbakır'da 2. ve 3.

²¹⁰ Pomiankowski, **a.g.e.** ss. 184,185.

²¹⁰ Erden, **a.g.e.**, ss. 215-224.

²¹¹ **ATASE Arşivi**, BDH Koleksiyonu Kİs No.: 23; Ds No.: 122 F. No.: 11-1, 2. (Ek-13)

²¹² Pomiankowski, **a.g.e.** ss. 197-199.

Ordunun kumandanı İzzet Paşa'nın karargâhına gitmişlerdir. Enver Paşa İzzet Paşa ile 2. Ordunun yığınak ve harekâtı hakkında görüşmüş, birliklerin bazılarının teftişi ve yolculuk edilen otomobillerin bakımı için iki gün burada kalınmıştır. 13 Mayıs günü Diyarbakır'dan yola çıkmış ve öğleye doğru Mardin'e gelmişlerdir. Akşama doğru ise Nusaybin'e varmışlardır. Zaman zaman yolda eşkıyalardan korumakla görevli 6. Ordunun menzilinden iki günlük uzaklıkta bulunan karakollara ait jandarma ya da süvari birliklerine rast gelmişlerdir. Gecenin geç saatlerinde 220 km'lik bir yolun sonunda Musul'a varmışlardır. Joseph Pomiankowski'nin anlatımına göre Musul: *“cadde ve meydanları kumlar içinde 40 bin nüfuslu bu yoksul şehir Yunus Peygamberin mezarından başka görülmeye değer herhangi bir yapıya sahip değildi. Musul halkı, memur ve subay tabaka hariç, genelde yoksuldu.”* Dicle'den Samerra'ya yolculuk keleklerle yapılmıştı. 18 Mayıs günü Enver Paşa, Samerra'da amcası o zamanki 6. Ordu kumandanı Halil Paşa ve Alman Genelkurmay Başkanı General von Gleich tarafından karşılanmıştır. Havanın yakıcı sıcaklığına rağmen Enver Paşa teftiş için cepheyi bir baştan sona kat etmiştir (Ek-14). Enver Paşa, Bağdat'ta bulunduğu sırada İran'daki harekate devam etme konusunda Alman askeri temsilcisi ile görüşüp anlaşmaya varmıştır²¹³.

20 Mayıs gününün akşamı nehir gemisi ile Bağdat'tan Kûtulamâre'ye hareket edilmiş ve 22 Mayıs günü Kûtulamâre'ye varılmıştır. Dicle nehrinin olduğu bölgede İngiliz savunma hattı ile Türk muhasara hattını gezmişlerdir. Öğleden sonra Enver Paşa Kûtulamâre savaşında üstün başarı gösteren piyadeye sancak vermeye gitmiştir. Enver Paşa, Yaveri, Pomiankowski ve Bronsart 15 askeri atlı muhafız birliği ile Kûtulamâre'den ayrılıp 5. alayın karargâhına gelmişlerdir. 25 Mayıs günü Enver Paşa Türk Birliğinin Kumandanı Binbaşı Şevket Bey'le görüşmek için İran sınırına yakın olan Hanikin'e doğru yola çıkmıştır. Bu geziye Joseph Pomiankowski hasta olduğu için katılamamıştır. Ertesi gün Enver Paşa Babil'e oradan da Halep'e varmak istemiştir. Fakat Kerbela ve Necef'te Arap isyanı çıkınca planından vazgeçerek Musul üzerinden dönmeyi kararlaştırmışlardır. Ertesi gün trenle Samerra'ya hareket etmişler ve geç saatte Musul'a varmışlardı. 27 Mayıs günü Musul'dan Nusaybin'e gitmek için

²¹³ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, Haz.: Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yay., İstanbul, 2013, s. 166.

sabah 4'te yola çıkmışlardır. Öğlen karargâha varmışlar; Akşam saat 9 da Halep'e giden trene binmişlerdir. Enver Paşa treni Fırat köprüsünün orda durdurmuş ve Hititlerin başşehri olan Kargamış Harabelerini gezmiştir. 28 Mayıs günü ise Halep'e varmışlardır. Geceyi burada geçirip ertesi gün tekrar yola çıkmışlardır. Altı haftalık bir aradan sonra 1 Haziran 1916 günü akşam İstanbul'a dönmüşlerdir²¹⁴.

Enver Paşa'ya göre, her ne pahasına olursa olsun Süveyş'te İngilizleri tehdit ederek, oradan Avrupa Cephelerine İngiliz askeri gönderilmesini önlemek istemiştir. Enver Paşa hem Güney Cephesinde açılmış bulunan cepheleri teftiş etmek hem de cephenin durumunu IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa ile görüşmek için sıklıkla cepheye gelmiştir. Bu görüşmeler ile Enver Paşa orduda düzenlemeler yapılmıştır. Enver Paşa'nın güney Cephesi ziyaretleri halk tarafından sevinçle karşılanmıştır. Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Halep'e gelmesine sevine halk, Enver Paşa trenden inerken kurban kesmiştir. Yapılan mücadeleler Güney Cephesini düşmandan kurtarmaya yetmemiştir.

²¹⁴ Pomiankowski, a.g.e., ss. 209-213.

IV. BÖLÜM

ENVER PAŞA’NIN AVRUPA CEPHELERİNİ ZİYARETİ

4. Enver Paşa’nın Avrupa Cephesi Ziyareti

Osmanlı Devleti, Galiçya Romanya ve Makedonya Cephelerinde İtilaf Devletlerine karşı mücadele eden müttefikimiz Avusturya-Macaristan askerlerine yardım için cepheye asker göndermiştir.

4.1. Galiçya Cephesi

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’nda müttefiklerine yardım amaçlı olmak üzere bazı Avrupa Cephelerine asker göndermiştir. Bu cephelerden birisi olan Galiçya Cephesi²¹⁵, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na yardım amacıyla savaştığımız bir cephe dir.

Rusya’nın Galiçya topraklarına saldırması üzerine Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Ağustos 1914’de Almanya ile Galiçya Cephesi’nde Rusya ile savaşmıştır. Savaş hazırlıkları tamamlanırken başlayan Rus saldırılarını durduramayan Avusturya-Macaristan orduları ağır bir yenilgi almıştır. Alınan bu yenilgi ile Karpatlara kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Avusturya-Macaristan, bu büyük Almanya’dan yardım talebinde bulunmuş ve 1915 yılı içerisinde yaptığı iki ayrı taarruz sonucunda Galiçya’dan Rus ordularını atmıştır²¹⁶.

Galiçya’yı ele geçirmek isteyen Rusya, takviye ordularla Haziran 1916’da büyük bir saldırı başlatmıştı. Avusturya-Macaristan, Ruslar karşısında ikinci defa büyük bir mağlubiyete uğramışlardır. Rus ordusu Galiçya Cephesi’nde 50 kilometre genişliğinde bir alanı ele geçirmiş ve 100 binden fazla Avusturya-Macaristan askerini

²¹⁵ Galiçya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun bir eyaleti konumundaydı. Galiçya’nın doğusunda Rusya (Podolya, Beserabya) ve Bukovina Eyaleti, kuzeyinde Rusya’ya bağlı Polonya, batısında Silezya, güneyinde Karpat dağları ve Macaristan bulunmaktaydı. Galiçya, 80.000 km. kare bir alana sahipti. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cepheleri, Galiçya Cephesi**, C. VII, K. I, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1967, s. 17.

²¹⁶ Volkan Marttin, “Galiçya Cephesi’nde 15.Türk Kolordusunun Etkinliği Üzerine”, **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, 2.Uluslararası Tarih Sempozyumu (16-18 Ekim 2014)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2015, s. 631.

esir almıştı²¹⁷. Galiçya Cephesi'nin çökmesine mani olmak isteyen Alman ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerinden oluşan bir ordu Alman Generali von Bothmer komutasında bu bölgeye kaydırılmıştır. Bu kuvvetler Rus taarruzunu durdurmayı başaramışlardı²¹⁸.

Birden fazla cephede savaşmak durumunda kalan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun askeri yardıma ihtiyacı vardı. Almanya askeri ağırlığını Batı Cephesi'ndeki şiddetli çarpışmalara vermişti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu kuvvetlerinin Ruslarla savaştığı bu cephede durumun giderek kötüleşmesi üzerine Almanya, Avrupa cepheleri için Osmanlı devletinden askeri destek yapması istenmiştir. Bu çerçevede üç ayrı kolordunun hazırlanması ve Avrupa Cephelerine gönderilmesine karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nce hazırlanacak bu kolordulardan birisi de Galiçya Cephesine gönderilecekti²¹⁹.

İtilâf Devletleri Çanakkale'de ağır bir yenilgiye uğramış ve savaşı başka cephelere taşımaya başladılar. Enver Paşa, savaşın kesin sonucunun Avrupa Cephesi'nde alınacağını düşünmüştür. Enver Paşa, Almanya'ya kuvvet sevk etmeyi önermiştir²²⁰. 19 ve 20. Kolordulardan oluşan 15. Türk kolordusu²²¹ 23 Temmuz 1916 tarihinden itibaren cepheye intikalleri başlamıştır. Enver Paşa da bu birlikleri 4 Ağustos 1916 tarihinde denetlemiştir²²².

²¹⁷ Necmi Koral, Remzi Önal, Nusret Baycan, Selahattin Kızılırmak ve Rauf Atakan, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Gnkur. Harp Tarihi Yay., Ankara 1985, s. 318.

²¹⁸ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Avrupa Cepheleri (Özet)**, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara 1996, s. 9. Bk. Oya Dağlar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesine Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar" **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 10, İstanbul, 2006. s. 46.

²¹⁹ Dağlar, **a.g.m.**, s. 46; Martin, **a.g.m.**, s. 632.

²²⁰ Kemal Çelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Avrupa Cepheleri", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum, **Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, İstanbul, 20-21 Kasım 2014, ss. 473-474.

²²¹ Görgülü, **a.g.e.**, s. 246.

²²² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cepheleri, Galiçya Cephesi**, C. VII, K. I, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1967, s. 14.

15. Kolordu'nun Galiçya'ya gönderilmesi Başkomutanlık emrine uygun olarak 23 Temmuz 1916 tarihinden itibaren başladı²²³. 27 Temmuz'da 5. Ordu Komutanı Mareşal Liman von Sanders, ertesi gün de Başkomutan Vekili Enver Paşa, Uzunköprü'ye gelerek birlikleri denetleyip, gereken bilgileri aldılar²²⁴. İttifak Devletleri arasında yürürlükte olan anlaşmaya göre mevcut kuvvetlerden mümkün olan en iyi şekilde faydalanılması esastır. Kuvvetlerin, düşman kuvvetlerinin etkisinin en fazla hissedildiği yerlerde kullanılması kararlaştırılmıştır. Osmanlı kuvvetlerinin Galiçya'ya gönderilmesinin sebebi de budur²²⁵.

Enver Paşa, Eylül 1916'da Alman Genel Karargâhında görüşmelerde bulunmak ve Avrupa Cephelerindeki Türk askerlerini teftiş etmek amacıyla Avusturya-Macaristan ve Almanya ziyaretine çıktı²²⁶ (Ek-15). Galiçya Cephesinde görev yapan Alman 12. Ordusu'nun kumandanı olan Hans von Seeckt 9 Eylül günü Enver Paşa'nın cephe ziyareti ile ilgili olarak hatıralarında bilgi vermektedir. Hans von Seeckt Enver Paşa'nın ziyaretinin çok kısa sürdüğünü, kendisinin sahip olduğu yetenekler ve enerjiyi ilk bakışta göstermeyecek kadar genç ve zarif bir kişi olduğunu söylemektedir. Ayrıca Enver Paşa'nın yanındaki Lossov, Feldman ve diğerleriyle birlikte kendileriyle bir akşam yemeği yediklerini anlatmaktadır²²⁷.

Enver Paşa, yetkili Alman ve Avusturyalı kişilerle ordunun sevk ve idaresi konusunda görüşmek üzere şahsen Pless'e ve Teşen'e gitmeyi uygun görüyordu. Bu vesileyle Enver Galiçya Cephesindeki Türk tümenlerini de teftiş etmeyi amaçlıyordu²²⁸.

Enver Paşa, kendisine tahsis edilen özel bir trenle öğleden sonra saat 2.45'de Krakovi'ye gelmiştir. Enver Paşa kısa bir şehir turu yapmıştır. Saat 3.20'de seyahatine

²²³ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.), 202/141.

²²⁴ Dağlar, **a.g.m.** s. 56.

²²⁵ **Tasvir-i Efkar**, S. 1835, 17 Ağustos 1916 (4 Ağustos 1332), s. 1.

²²⁶ Mustafa Çolak, **Osmanlı Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları (1913-1918)**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2006, s. 18.

²²⁷ Kemal Özden, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu Arasındaki Ziyaret Diplomasisi", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu, Bitlis, 2014 (Yay. Ankara, **TTK yay**, 2017), s. 11

²²⁸ Osman Akandere, Enver Paşa'nın Galiçya Cephesi'ndeki Türk Birliklerini Teftişi Kapsamında Avusturya-Macaristan ve Alman Karargahlarını Ziyareti (6-12 Eylül 1916), Osmanlı- Macaristan-Habsburg İlişkileri ve Kanuni Sultan Süleyman, Yayımlanmamış Tebliğ Metni, **TTK Yay.**, Macaristan, 23-27 Kasım 2016, s. 10.

devam etmek üzere Krakovi'den ayrılmıştır. Lemberg şehrine gelmiştir. Burada şehir komutanı General Riml Enver Paşa'yı İstasyon'da karşılamıştır. Gece saat 3'de bu şehirden ayrılan Başkumandan Enver Paşa Doğu Cephesi'nde bulunan Türk askerlerini ziyaret etmek üzere seyahatine devam etmiştir²²⁹.

Enver Paşa Lemberg'den ayrıldıktan sonra Chodorow ve Rohatyn üzerinden her iki Türk tümeninin yer aldığı cepheye hareket etmiştir. Trenle hareket eden Enver Paşa ve beraberindekiler ordu kumandanı Graf Bothmer ile kısa bir görüşme yapmıştır. Otomobil ile Türk birliklerinin bulunduğu yere gelmiştir (Ek-16). Enver Paşa birkaç gün önce yaşanan şiddetli Rus taarruzunu zayıf vermeden püskürten iki Türk tümeninin de durumunu çok iyi bulmuştur. Türk birliklerini cephede ziyaret eden Enver Paşa ve beraberindekiler (Ek-17), öğleden sonra saat 2'ye doğru tekrar Rohatayn'e geri dönmüşlerdir. Öğle yemeğini General Bothmer'in karargâhında yiyen Enver Paşa, yine trenle yoluna devam etmiş ve saat 5'e doğru Chodorow'a gelmiştir. Prens Karl ile bir öğle yemeği yiyen Enver Paşa, bilahare Alman Genel Karargahına gitmek amacıyla trenle yoluna devam etmiştir. Enver Paşa Lemberg üzerinden seyahatine devam etmiş ve 10 Eylül 2016 sabahı Przemysl'e gelmiştir. Przemysl kale kumandanı Feldmareşaleutnant Stowasser ile görüşmelerde bulunmuştur. Daha sonra Enver Paşa Przemysl'den ayrılarak Krokow şehrine gelmiştir. Enver Paşa'ya Krokow'da da bir karşılama töreni yapılmıştır. Krokow'dan sonra Enver Paşa ve beraberindekileri taşıyan Tren akşama doğru Teşen'e varmıştır. Enver Paşa Teşen'de bir diğer Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Prensi olan Friedrich tarafından kabul edilmiştir. Prens Friedrich Avusturya orduları Başkumandanlığı subay gazinosunda bir akşam yemeği ziyafeti vermiştir. Bu yemeğe Enver Paşa ve beraberindeki heyet ile General Conrad ve karargâhın bütün subayları katılmıştır. 11 Eylül'de öğleden önce Enver Paşa, General Conrad ile gizli bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmeye Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul Askeri Ataşesi olan General Pomiankowski'de katılmıştır²³⁰.

²²⁹ Beata Nykiel, Piotr Nykiel, Polksiezyc w Galicji (Türkler Galiçya'da), Çev. Osman Fırat Baş, **Komandos**, cz.1, nr 11(75), s.43-46; cz 2 nr 12(76), 1998, s.40-41.

²³⁰ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 206-207.

Aynı gün öğleden sonra tekrar yola çıkan Enver Paşa akşam üzeri saat 4 gibi Pless'e gelmiştir²³¹. Pless tren garında Enver Paşa'yı Almanya Doğu Orduları Başkumandanı Mareşal von Hindenburg ve maiyeti tarafından karşılanmıştır. Enver Paşa ve maiyetindekilerin de yer aldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Enver Paşa, Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan savaş malzemeleri konusunu gündeme getirmiş ve taleplerini sıralamıştır. Enver Paşa'nın bu talepleri toplantıya katılan Alman komutanlarca not alınmıştır. Pomiankowski'ye göre Osmanlı Devleti'nin savaş levazımatı konusundaki ayrıntılı görüşmeler daha alt kademedeki yapılan ve ilgili daire şube müdürlerinin katıldığı toplantıda alınmıştır. Aynı gün akşamleyin Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm, Pless Prensinin muhteşem sarayında Enver Paşa ve diğer misafirleri için bir ziyafet vermiştir. Yemeğe Bulgar Kralı Boris ve veliahdı Prens Boris de katılmıştı²³². Enver Paşa bugünü eşi Naciye Sultan'a şöyle anlatmıştır²³³:” *Naciyeciğim, efendiciğim! Bugüne kadar durup dinlenmeyerek daimî dolaştım. Yalnız Galiçya'da askerlerimizi görmek ve arasına da birkaç saat yemek için karaya ayak bastım. Yoksa bütün işim gücüm yatmam kalkmam hep trende oldu. Artık dardara imparatorunun bulunduğu şatoya can attım. Biraz daha böyle aralıksız seyahate devam etseydim, büsbütün sersem olup kalacaktım. Bu gece yatacağım yer prens pless'lerin Slezya'nın ucundaki cidden güzel bir park içinde şatolarıdır. Şu satırları şimdi yatak odamdaki yazı masamın başında yazıyorum. Burası harp başlayalı şark karârgâh-ı umumîsidir. Bu gece Bulgar kralı da oğluyla burada bulunuyor. Benim gelmeme şiddetle muntazırlarmış. Çünkü Bulgaristan bu şimdiki sıkışık vaziyette bizden kuvvet isteyecekmış. Ruhum! Hamdolsun işlerimiz pek iyi gidiyor. Avusturya ve Almanya karârgâh-ı umumîleriyle görüşüşüm çok iyi oldu. Çünkü bu suretle işin iç yüzünü daha iyi gördüm. Binâenaleyh artık nihayete daha büyük bir emniyet-i kalple döneceğim... Arslancığım! Birçok merasim oldu. İmparator kabul etti, yarım saat kadar konuştum. Ordumuzun cesaret-i fevkalâdesine mükâfaten ilk defa olmak üzere beni Hassa birinci alay üniformasını giymek üzere alay erkânı meyanına dahil ettiğini uzun bir mektup ile bildirdi. Artık pek çok gülerak iltifat*

²³¹ Akandere, **Enver Paşa'nın Galiçya Cephesi'ndeki Türk Birliklerini Teftişi Kapsamında...**, s. 12.

²³² Özden, **a.g.m.**, s. 11. Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 207.

²³³ İnan, **a.g.e.**, s. 158.

ediyordu. Hep bunlar ordumuzun gösterdiği kabiliyet ve cesaret sayesinde. Sonra imparatoriçeye takdim edildim. O da uzun uzadıya dereden tepeden bahsetti. Sonra şatonun büyük salonunda yemek yedik. Ben imparatorun sağına oturdum. Karşısında Bulgar kralı, sağına Bulgar veliahtı, bulunuyordu. Doğrusu şatoyu kışkandım. Derhal hatırıma inşaallah ilk fırsatta cicime böyle bir şato yaptırabilmek geldi. Yemekten sonra salonda Bulgar kralı ile, başvekil vs. konuştuk. Hep işler arzum dairesinde gidiyordu. Bulgaristan kralının bana karşı gösterdiği emniyet doğrusu pek hoş oluyor. Bu suretle iki memleket arasında bu harpte iyi çalışmak kabil olacağına daha ziyâde kanaat ediyorum. Daha tuhafı aninemin dedikleri olacak, biz de Selanik' geleceğiz. Şimdilik bu kadarla susuyorum..."

Enver Paşa ve beraberindeki heyet Budepeşte, Belgrad ve Sofya üzerinden geçerek 15 Eylül günü İstanbul'a gelmiştir²³⁴.

15. Kolordu, bu cephede Rus taarruzlarına karşı başarılı savunmalar ve karşı taarruzlar yapmışlardır. İlk Rus taarruzları karşısında Türk birlikleri zayıflar vermiş olsalar da cephenin yarılmasını önlemişlerdir. 15. Kolordu bu cephede bir sene boyunca kalmış ve yaklaşık zayıflar ölü ve yaralı olarak 15.000 civarındadır. Bu cephede Rusların Temmuz 1917 taarruzları kırılmıştır²³⁵. 15. Kolordu 11 Eylül 1917'de yurda dönmüştür²³⁶.

4.2. Romanya Cephesi

Romanya 27 Ağustos 1916 yılında İtilaf Devletleri tarafına geçmiş ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun sınırlarına saldırmasıyla birlikte yeni bir cephe açılmış oldu.

Almanya, Romanya Cephesi için Osmanlı Devleti'nden asker gönderilmesini istemiş ve Enver Paşa da kabul etmiştir. Osmanlı Ordularının komutanı olan Enver Paşa'yı bu cepheye asker göndermeye nedenler şöyle sıralanabilir: Öncelikle

²³⁴ Pomiankowski, a.g.e., s. 208

²³⁵ Bayur, a.g.e., C. III, K. I, s. 536.

²³⁶ Şahin, a.g.e., s. 154.

Romanya'nın Dobruca²³⁷ bölgesinde büyük bir Türk nüfusu yaşamaktaydı. Enver Paşa'nın ailesi de burada yaşayan Gagavuz Türklerindendi²³⁸. Diğer bir neden Romanya'da kazanılacak zaferde, Osmanlı Devleti'nin Batı Trakya üzerinde hak sahibi olmak istemesiydi²³⁹.

1916 yılında iki tünden oluşacak bir kolordu kurulması ve Romanya Cephesine gönderilmek için hazırlanması emredilmişti. 6. Kolordu, Çanakkale'de bulunan 25. Tümen ile Batı Anadolu'da bulunan 15. Tünden oluşmuştur²⁴⁰. 6. Kolordu Komutanlığına da Mirliya Mustafa Hilmi Pasa atanmıştı. Toplam mevcudu 26 bin olan 6. Kolordu, Enver Paşa'nın talimatıyla seçkin subaylardan, genç doğumlu ve sağlıklı erlerden meydana gelmişti. Bu kolordunun eldeki olanaklar içinde en iyi şekilde hazırlanması için emir vermiş olan Enver Pasa, hazırlık safhasıyla da bizzat ilgilenmişti. Bunun nedeni ise Osmanlı Ordusu'nun gücünü ve yeteneğini gösterme düşüncesi idi²⁴¹.

Romen ordusu Savaşın ilk zamanları Rus birliklerinden destek almışlardır. Rumenler 7 Eylül sabahı hücumu geçmiş ancak bir sonuç alamamışlardır²⁴². Kasım 1916 da 26. Türk Tümeni de Romanya Cephesine gönderilmişti²⁴³. 25 Kasım'da İttifak kuvvetleri, Türk çoğunluğu ile meskûn Dobruca'da başarılar kazandı ve 6 Aralık'ta ise Romanya'nın başkenti Bükreş'e girdiler²⁴⁴. Bükreş'in düşmesinden sonra 7 Aralık 1916'da Romanya mütareke imzalayarak savaştan çekilmiştir²⁴⁵.

Enver Paşa'nın Romanya ziyaretinin asıl amacı Romanya'nın yenilmesiyle ortaya çıkacak olan Romen ganimetlerinden Osmanlı Devleti için kazanım sağlamaktır.

²³⁷ 17 Ocak 1916 (Sofya yolunda) tarihinde Enver Paşa, Naciye Sultan'a Dobruca'yı gezdiğini eşi Naciye Sultan'a mektup yazarak anlatmıştır. Bk.: Arı İnan, **a.g.e.**, s. 153.

²³⁸ Osman Akandere, Enver Paşa'nın Romanya Cephesi'ndeki Türk Birliklerini Teftişi Kapsamında Dobruca Köstence ve Bükreş'i Ziyareti, Türkiye-Romanya İlişkileri: Geçmiş ve Günümüz Uluslararası Sempozyumu, **ATAM Yay.**, Köstence, 4-6 Ekim 2017, s. 542.

²³⁹ Karal, **a.g.e.**, C. IX, s. 499.

²⁴⁰ Görgülü, **a.g.e.**, s. 247.

²⁴¹ Adem Pazarbaşı, Birinci Dünya Savaşı'nın 1917 Yılı, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ağustos, 2008, s. 59.

²⁴² Karal, **a.g.e.**, C. IX, s. 499.

²⁴³ Ali Ulvi Özdemir, **Çöküşten Zafere, Birinci Dünya Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı'nda Cepheler**, Akıl Fikir Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 111.

²⁴⁴ Karal, **a.g.e.**, C. IX, s. 499. Bk.: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cepheleri, Avrupa Cepheleri (özet)...**, s. 84.

²⁴⁵ Pazarbaşı, **a.g.m.**, s. 59.

Enver Paşa Eflak'tan 150 bin ton Buğday, demiryolu malzemesi, ray, travers, lokomotif, vagon, Bükreş'ten kereste, zırh levhası gibi malzemeler almak istiyordu. Bu nedenle Romanya Cephesi'ne giderken yanına Levazım Komutanı İsmail Hakkı Paşa'yı almıştı. İbrahim Hakkı Paşa'da müzakerelerin sevk ve idaresi ile malzemelerin tesliminde görev alacak olan daire ve şube müdürlerini heyete dâhil etmişti²⁴⁶. Kasım ortasında Enver Paşa ve Falkenhayn'ın Orsova'da²⁴⁷ görüşmelerinin ardından 29 Kasım'da Enver Paşa IV. Ordu komutanı ve Kress'i İstanbul'a davet etmişti²⁴⁸.

Enver Paşa ziyaretler için 10 Aralık akşam saat sekizde tren ile İstanbul'dan hareket etmiştir. Enver Paşa'ya, Levazım komutanı İsmail Hakkı Paşa, ziyaret organizasyonunu yapan Alman Bark Paşa, askerî sağlık birliklerin komutanı Süleyman Numan Paşa, Genelkurmay harekât komutanı Yarbay Feldman ve Feldman'ın yardımcısı, 6 subay ve yaverleri, müttefik devletlerin askerî ateşeleri, eski Savunma Bakanı Senatör Salih Paşa, Meclis başkan yardımcısı Hüseyin Cahit Bey, Genç Türk komitesinin meşhur üyesi Doktor Bahaeddin Şakir Bey ve İçişleri Bakanlığında memur olduğu söylenen ama muhtemelen istihbarat görevlisi olan bir Türk heyeti eşlik etmiştir. Enver Paşa'ya eşlik eden heyetin kalabalık olması bu gezinin siyasi hedeflerinin bir göstergesidir²⁴⁹.

10 Aralık 1916 Salı günü Enver Paşa Romanya seyahatini Naciye Sultan'a şöyle anlatmıştır²⁵⁰: *“Bulgarlarda bir değişiklik var. İtibar yolunda. Hududdan bir ferik, bir mutasarrıf vs. karşıladı. Fakat onlarla oturmak canımı sıktığından kendilerini görüp rahata bıraktım. Artık tren Bulgaristan'da şimale doğru gidiyor... Ruhum! Ah! Şu bizim eski Tuna vilayetlerden geçerken o kadar müteessir oluyorum ki, tarif edemem. Allah bunun yine bizim olacağı günü göstermeyecek mi? Hava pek sisli. Eski Zara'da mekteb çocukları bütün halk çıkmış. Yine askerler, kaymakam, islâm mebusları, müftü beraber. Tuhaf bir tebeddül. Bulgarlar hele islâmları hiç*

²⁴⁶ Akandere, **Enver Paşa'nın Romanya Cephesi'ndeki...**, s. 543.

²⁴⁷ Orsova bugün Romanya'da Tuna kıyısında olan bir kasaba adıdır.

²⁴⁸ Üzen, **a.g.m.**, s. 307.

²⁴⁹ İbrahim Kamil, “Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi ile İlgili Bilinmeyen İki Belge”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 18, S. 2, Aralık, 2016, s. 93.

²⁵⁰ İnan, **a.g.e.**, s. 164.

çıkarmazlardı. Anlaşılan bizim kıtaatın muvaffakiyâtı biraz kendilerini utandırmış. Buradaki islâmlar bir şişe gül yağı verdiler. Hele ihtiyar islâm kadınları ağlayarak hamdolsun gördük dedikçe gözlerim doldu. Ne ise inşâallah bunlar da esaretten kurtulur. Tren de balkanları aştı. Her taraf mâmur. Bulgarlar herhalde bizden ilerde. İnşâallah biz de onlara yetişir ve geçeriz. Herhalde askerlikçe onlardan ilerdeyiz...”

12 Aralık günü Enver Paşa ve beraberindeki heyeti taşıyan tren Mecidiye’ye gelmiş ve burada Bulgar 3. ordusunun Kumandanı olan General Nezerov tarafından karşılanmış ve şerefine bir öğle yemeği verilmiştir²⁵¹. 12-13 Aralık Çarşamba gecesini Enver Paşa şöyle anlatmıştır²⁵²: “Bugün öğleden sonra Mecidiye’ye geldi. İstasyonda Bulgar ordu kumandanı karşıladı. Biraz gevezece. Fakat iyi bir adam hava fevkalâde sis, yağmur da ciseliyor. Öğle yemeğini büyük bir kalabalıkla yedik. Artık nutuklar medihler yolunda yemekten sonra Köstence’ye hareket ettik. İstasyonda Alma valisi ve bizim vali vardı. İndik, yağmur bardaktan boşalırcasına yağıyor. Limana gittik. Şehir bomboş, hep soymuşlar. Almanlar Bulgarlar, Bulgarlar da Almanlar diyor. Bize verilecek birçok erzak vs. var. Akşam yemeğini Kralın sarayında yedik. Geceyi trende geçiriyoruz. Yarın erkenden yani karanlıkta kolordumuzu teftiş edeceğim, gideceğim...”

13 Aralık 1916 Perşembe gecesini²⁵³: “Elmasım! Bu gece tren Rusçuk’a doğru yolda. Gündüz hava pek sisli ve yağmurlu olmakla beraber kıtaatı ve tahkîmâtı görmek üzere ileri gittim. Asker çok çalışmış. Yerleri gayet iyi ve mahfûz. Ateşlerini yakmış ısınıyorlar. Ekmekleri, yiyecekleri hep iyi. İleride tahkîmât mükemmel. Tel örgüleri vs. pek çok ve güzel. Sonra bir hayvanla ihtiyattaki bir alayı selamladım. Konuştum. Hep neşeli. Ah! Ruhum, mümkün olsa da ordularımı sana göstersem. O güzel kalpli, mert çehreli askerlerim sizi tanısa, sevse. Eminim ki onlar kalben hep merbûttur. Onlar memleketle beraber cicimin istikbaline de çalışıyorlar. Öğle yemeğini kolordu karargahında yedik. Bulgar ordu kumandanı bizimkilerden pek memnun. Yağmur da hiç durmadı. Yollar hep çamur. Biçare askerlerim epeyce zahmette. Fakat Kafkas taraflarına nisbetle bunlar hiçti. Herhalde yiyecekleri ve rahatları iyi ve yerleri de

²⁵¹ Kamil, a.g.m., s. 94

²⁵² İnan, a.g.e., s. 165.

²⁵³ İnan, a.g.e., ss. 165-166.

sıcak. Ah! Acaba bebeğimiz de ileride kitaata kumanda edecek onları düşünecek mi? Bulgarlar islâm ahaliye epey eziyet etmişler. Ne yapalım bunları huylarından geçirmek pek güç...”

Enver Paşa 14 Aralık Cuma günü öğleden sonra Bükreş’e gelmiştir. Enver Paşa ve heyeti kendisine tahsis edilen Bulvar oteline yerleşmiştir. Yemeğini yedikten sonra şehri gezmek amacıyla dışarı çıkmış ve kraliyet saraylarını gezmiştir²⁵⁴. 14 Aralık Cuma günü yaptıklarını eşine mektubunda şöyle anlatmıştır²⁵⁵: “*Naciye! ... Sabah tren Rusçuk’a varınca istasyonda Bulgar fırka kumandanı, askeri kumandanı, vali, islâm müftüsü ileri gelenleri karşıladı. İstasyon bayraklarla donanmış. Hulâsa büyük nümâyîşe hazırlanmışlar idi. Bir bölük askeri müzika istasyonda çalıyordu. Bunları selamladıktan sonra otomobillere binip, kuvvetli sis içerisinde Tuna’yı Avusturyalıların askeri köprüsünden geçtik. Yolda yer yer Romanyalıların tahkimâtı görülüyordu. Bükreş’e yaklaşıldıkça henüz gömülmemiş birçok Rumen askeri cesetleri, beygirleri görülüyordu. Muharebenin tahribatı anlaşılıyordu. Öğleye doğru güneş güç hal ile çıkabildi de böylece hava ısındı. Yolda asker ve arabalardan yavaş yavaş ilerleyerek nihayet Bükreş’e girdik. Her şey, herkes sulh gibi yerinde. Nihayet bulvar oteline konağımıza geldik. Saat yarım olmuştu. Makeze(?)n ile resmi ziyaretlerden sarf-ı nazarla yemek yiyip hemen dışarı çıktık. Halk toplanmıştı. Otomobil hareket ederken, ‘yaşa’ diye bağırانlar olduğunu görünce şaşım. Evvela yeni kralın hariçteki ikametgâhına gittik, gezdik. Sonra da saraya. Teferruatı pek mühim olmayan bu bina olduğu gibi kalmış. Yalnız kıymetli eşya kaçırılmış. Burada kraliçenin salonunun yanındaki kışlık bahçeden bir kirizantem²⁵⁶ koparmaktan kendimi alamadım. Halbuki hiçbirşeye dokunmamak lazım imiş. Akşam avdetle yemeğe Maksen’e gittik. Nutuklar söylendi. Yarın karanlıkta askerimizi görmek üzere ileri gideceğim” (Ek-18).*

Enver Paşa 15 Aralık günü otomobillerle, Romanya Cephesinde bulunun Osmanlı 6. Ordusunun 26. Tümeni teftiş etmek için Stefaneşti’nin 20 km. doğusunda

²⁵⁴ Pomiankowski: “Enver Paşa öğleden sonra Kraliyet saraylarını ve şehirdeki büyük saray ile Cotroceni (halihazırda Kral ve Kraliçenin sarayı) ziyaret etti.” Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 210.

²⁵⁵ İnan, **a.g.e.**, ss. 166-167.

²⁵⁶ Kasımpatı.

bulunan Balasiyul kasabasına gelmiştir²⁵⁷. Enver Paşa ve beraberindekiler yine sıkıntılı bir yolculuktan sonra gece saat 10 gibi Bükreş'e varmışlardır. 16 Aralık günü Bükreş'in yakınında toplanmış Alman ve Avusturya birliklerince resmigeçit yapılacaktı ve Enver Paşa ve heyeti de bu törene davet edilmişlerdi. İyi teçhiz edilmiş ve mükemmel bir görüntü içerisindeki Alman ve Avusturya birliklerinin yaptığı resmigeçit oldukça etkileyici edilmişlerdi. İyi teçhiz edilmiş ve mükemmel bir görüntü içerisindeki Alman ve Avusturya birliklerinin yaptığı resmigeçit oldukça etkileyici olmuştur²⁵⁸.

Enver Paşa 16 Aralık 1916 Cumartesi gecesi yaptığı 26. Tümen teftişini eşine şöyle anlatmıştır²⁵⁹: *“Ruhum! Çamur içindeyim. Şimdi geldim. Herkes elini yüzünü yıkarken ben de cicime şu satırları karalamak istiyorum. Bu sabah denizde yüzer gibi sis içinde otomobil ile erkenden hareket ettik. Bitmez tükenmez Romanya ovalarını geçerek nihayet beygire muhtaç olduğumuz yere 50 km. sonra geldik. Burada yol bittiğinden hayvanla gitmek lazım. Çamur hayvanların diz kapaklarına kadar çıkıyor. Düşe kalka öğle yemeğini yemek için bir köyde durduk. Sonra yine yürüdük. Nihayet bizim askerlerin ağırlıklarını gördük. Biraz sonra bir alayın istirahat ettiği köye girdik. Hemen silah aşına çaldırdım. On dakikada efrâd hazır oldu. Hepsini gözden geçirdim. Selamlaştık, konuştuk, hepsi şen şatır. Bu alay esasen Bükreş önündeki muharebenin kazanılmasına asıl yardım eden alay. Sonra sancağına nişan taktım. Birkaç söz söyledim. Hepsi memnun beğşuş. Ah! Bu askerleri gördükçe ne kadar memnun oluyorum. Süratle hareket etmek lazım idi. Alay zabitlerine allaha ısmarladık diyerek, ayrıldık. Yarı yola gelmeden karanlık oldu. Karanlıkta çamur içinde süratle ilerliyorduk. Nihayet arkadaşlardan bazıları geri kalmaya başladığında yavaşladık. Köye gelince, 1 saat de otomobilleri aradık. Nihayet işte saat on da Bükreş'e varabildik...”*

Enver Paşa Bükreş'ten ayrılmıştır. Trenle Rusçuk üzerinden Sofya'ya doğru yola çıkmıştır. Nitekim Enver Paşa ve beraberindekiler 17 Aralık akşamı saat 19.00 gibi Sofya'ya varmıştır. 17 Aralık gününü dinlenerek geçiren Enver Paşa Osmanlı

²⁵⁷ Kamil, **a.g.m.**, s. 95.

²⁵⁸ Pomiankowski, **a.g.e.** s. 212.

²⁵⁹ İnan, **a.g.e.**, ss. 167-168.

Devleti'nin Sofya Sefiri Fethi Bey tarafından şerefine verilen yemeğe katılmıştır. Enver Paşa ve maiyeti Köstence'de Bulgar umumi karargâhına kısa bir ziyaret yapmış ve akabinde Üsküp şehrini gezmiştir²⁶⁰. 19 Aralık'ta Makedonya Cephesine geçmiştir.

Enver Paşa'nın Romanya ve Makedonya Cephelerini teftiş sırasında yanında bulunan Bulgaristan'ın İstanbul askeri Ataşesi olan Yarbay Azmanov, 24 Aralık 1916 tarihli bilgilendirme raporunda Enver Paşa'nın gezisinin amaçlarına hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Askeri ataşesine göre bu gezinin amaçları şunlardı²⁶¹:

- 1-Dobruca ve Romanya'da bulunan 6. Kolordu birliklerini teftiş etmek,
- 2- Romanya ganimetlerini görerek alınabilecek olan malzemelerin Türkiye'ye nasıl getirebileceğini tespit etmek.
- 3-Makedonya'da yaşayan Türk halkına moral vermek ve Türkiye'nin onların yanında olduğunu göstermek,
- 4- Bazı Alman yöneticilerle yeni bağlantılar kurarak Türkiye'ye yakınlaştırmaktı.

Birinci Dünya Harbinde, Romanya Cephesinde savaşlar, 1917 yılında da devam etmiştir. Ocak ayı sonunda Rumenler bir taarruz daha gerçekleştirmiş fakat başarılı olamamışlardır. Şubat ve mart aylarında ise herhangi bir hareket meydana gelmemiştir²⁶². Artık Romanya Cephesi'nde herhangi bir faaliyet olmaması ve Osmanlı Devleti'nin Filistin'de İngiliz saldırılarına maruz kalması üzerine, Osmanlı Devleti bölgedeki kuvvetlerini geri çekme kararı almıştı. 26 Mart 1917 günü, 26. Türk Tümeni'nin cepheden çekilerek İstanbul'a dönmek için hazırlık yapması emredildi ve Nisan'dan itibaren trenlerle Bükreş üzerinden taşınmaya başlamıştır²⁶³.

²⁶⁰ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 212;

²⁶¹ Kamil, **a.g.m.**, s. 96.

²⁶² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cepheleri, Romanya Cephesi**, C. VII, K. II, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1967, s. 152.

²⁶³ Şefik Ertem, **Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'da Yüzbin Türk Askeri**, Kastaş Yay., İstanbul, 1992, s. 298.

4-25 Aralık 1917’de önce 25. Tümen İstanbul’a dönmüştür. Haziran 1918’de 15.Tümen Köstence’den Batum’a taşınmıştır²⁶⁴.

4.3. Makedonya Cephesi

Bulgaristan, 23 Eylül 1915’te İttifak Devletleri tarafında savaşa girmiş ve 6 Ekim 1915’te Sırbistan’a saldırmıştır²⁶⁵. Bunun nedeni Balkanlardan Osmanlı Devleti ile Almanya arasında kara bağlantısı sağlamaktı. 1916 yılında İtilaf devletlerinin Çanakkale Cephesinde yenilmesi üzerine cepheden çektikleri askerler Yunanistan’ın Selanik kentine yığmaya başlamışlardır. Böylece Sırbistan Cephesinin yerini Makedonya Cephesi almıştır²⁶⁶.

Makedonya Cephesindeki İtilaf kuvvetlerinin asıl amacı, Sırbistan’a, Romanya’ya veya Bulgaristan üzerinden Türkiye’ye yürümek gibi büyük planları uygulamak değil, mümkün olduğu kadar fazla miktarda Mihver kuvvetini bu cepheye çekmektir. Bu sayede Batı Cephesinde biraz rahat edebileceklerdi. Bundan dolayı cephenin açıldığı zaman İtilaf Devletleri burada geniş çaplı taarruza kalkışmış ve İttifak Devletleri’nin ilgisini buraya çekmişlerdir. Kısa sürede İttifak kuvvetlerinin buraya asker göndermelerini sağlamışlardır²⁶⁷.

İttifak Kuvvetleri, Makedonya Cephesi için Osmanlı Devleti’nde asker talebinde bulunmuş, Almanya tarafından gelen bu istek Enver Pasa tarafından geri çevrilmemişti. Enver Pasa, bu cephe için Çanakkale’den Doğu Cephesine gitmek için yolda bulunan 50. Tümen’i uygun görmüştü²⁶⁸. Gelen emir üzerine hemen harekete geçen 50. Tümen seçkin personeli ile iyi silah ve mühimmatla kısa sürede cepheye gitmek için hazır hale gelmişti²⁶⁹.

Müttefik kuvvetlerinin sonbahar mevsiminde saldırılarını attırmalarıyla birlikte 9 Kasım 1916’da İstanbul’daki 46. Piyade Tümeni ile 16. Depo Alayını ve

²⁶⁴ Görgülü, **a.g.e.**, s. 251.

²⁶⁵ Bayur, **a.g.e.**, C. III, K. II, s. 490.

²⁶⁶ Özdemir, **a.g.e.**, s. 107.

²⁶⁷ Pazarbaşı, **a.g.m.**, ss. 65-66.

²⁶⁸ Görgülü, **a.g.e.**, 254.

²⁶⁹ Ertem, **a.g.e.**, s. 310. Bk: Görgülü, **a.g.e.**, s. 254.

Struma'daki 50. Tümeni emrine almak üzere 20. Kolordu oluşturulmuş ve en kısa sürede Makedonya'ya hareket etmesi emredilmişti²⁷⁰.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Enver Paşa, 10-23 Aralık 1916 tarihlerinde Dobruca, Romanya, Bulgaristan ve Makedonya'ya bir gezi yapmıştır (Ek-19). Enver Paşa bu ziyareti önceden bildirmemiş, plansız programsız bir ziyarette bulunmuştur²⁷¹. Enver Paşa ziyaretler için 10 Aralık akşam saat sekizde tren ile İstanbul'dan hareket etmiştir. Enver Paşa'ya, Levazım komutanı İsmail Hakkı Paşa, ziyaret organizasyonunu yapan Alman Bark Paşa, askerî sağlık birliklerin komutanı Süleyman Numan Paşa, Genelkurmay harekât komutanı Yarbay Feldman ve Feldman'ın yardımcısı, 6 subay ve yaverleri, müttefik devletlerin askerî ateşeleri, eski Savunma Bakanı Senatör Salih Paşa, Meclis başkan yardımcısı Hüseyin Cahit Bey, Genç Türk komitesinin meşhur üyesi Doktor Bahaeddin Şakir Bey eşlik etmiştir. Enver Paşa, 18 Aralık sabahı otomobillerle Dorobantsa'daki Türk askerî birliklerin karargahına gitmiştir. Orayı ziyaret ettikten sonra atlarla 203 rakımdaki Türk cephelerine giderek sığınakları kontrol ederek askerlerle sohbet etmiştir. Enver Paşa, dönüşte 25. tümene ait bir alayı ziyaret etmiş onları selamlamıştır. Enver Paşa 19 Aralık gecesini 23.00'da özel trenle Gradsko'ya 20 Aralık sabahı da otomobil ile Prilep'e hareket etmiştir. Çiçero Köyü'ne gitmiş buradaki halk ile sohbet etmiştir. Kahvaltı yaptıktan sonra cepheye gitmiştir. Oradan da Hilep'e geçmiştir 1050 Rakımındaki çatışmaları izlemiştir. Durum hakkında bilgi aldıktan sonra 8. Tümen karargahına gitmiştir. Enver Paşa ertesi gün tekrar cepheye gitmiş, ikinci savunma mevzi hakkında bilgi alarak cepheyi incelemiştir. İlgisi genç subay olarak buralarda bulunmasından ve bölgeyi çok iyi tanimasından kaynaklanıyordu. Enver Paşa'nın bu ziyareti, Türk halkının morali düzeltmiş ve Makedonya'nın bağımsızlığa olan inancını kuvvetlendirmiştir²⁷².

Enver Paşa, Romanya ve Makedonya'daki Türk birliklerini teftiş ettikten sonra Üsküp'e uğramıştır. Üsküp'e gelen Enver Paşa fon Belov'un karargahına uğramıştır. Bölgeden sorumlu Bulgar birliği komutanının karşılama bulduğu Enver Paşa'ya

²⁷⁰ Pazarbaşı, **a.g.m.**, s. 67.

²⁷¹ Kamil, **a.g.m.**, s. 93

²⁷² Kamil, **a.g.m.**, ss. 93-96

akşam yemeği verilmiş, General Dimitriev, Dimitriev'in yaveri ve irtibat subayı, Yarbay Angelov ile Albay Protogerov da davet edilmiştir. Burada katılımcılar konuşmalar yapmış, Enver Paşa Almanya İmparatoru şerefine, General fon Belov Osmanlı Padişahı şerefine kadeh kaldırmıştır. Albay Protogerov, Enver Paşa ile özel olarak görüşmüştür. Görüşmenin ayrıntılarını yazmaktadır: “Akşam 19.00 ile 19.30 arasında onu trende ziyaret ettim. Önce Paşa anlaşmazlıktan dolayı özür diledi, kendisi 5 tümeni Bulgar genel komutanlığı emrine verdiğini, 3 piyade taburunu da bana vermemek için hiçbir sebep bulunmadığını, bunları benim emrime gönderdiğini söyledi. Enver Paşa'nın hedefi belliydi. Arnavutluk sınırında kendi birliklerini bulundurmamak, Arnavutları organize etmek. Bundan sonra onlardan 9-10 taburluk bir güç oluşturmak ve barış sağlandığı zaman bize kendi isteklerini kabul ettirmek²⁷³.”

Enver Paşa'nın ziyaretinden sonra Türk halkının morali düzelmiş ve Makedonya'da bağımsızlık ilan edileceği inancı kuvvetlenmiştir.

Enver Paşa'nın gezilerine eşlik eden İstanbul'daki Bulgaristan Askerî Ataşesi Yarbay Azmanov'a göre, Enver Paşa'nın bu seyahatteki amaçları şu şekildedir²⁷⁴:

1. “Dobruca ve Romanya'da bulunan Türk ordularını teftiş etmek.
2. Romanya ganimetlerini görmek, onlardan ne alabileceğini ve ne şekilde onları Türkiye'ye getirebileceğini tespit etmek.
3. Makedonya'da yaşayan Türk halkının Türklük duygularını uyandırmak, moral vermek, halkın önünde ve Türkiye'de onun koruyucusu olduğunu göstermek. Bazı Alman yöneticilerle yeni bağlantılar kurmak. Onları kendine ve Türkiye'ye yakınlaştırmak ve onların madalya tutkusunu tatmin etmek”

Cephelerden düzenli olarak İstanbul'a gönderilen raporlarda, bu cephede ciddi savaşlar olmadığı, düşmanın İttifak kuvvetlerini bağlamak için gösteriş taarruzları yaptığını belirtiliyordu. 50. Tümen Haziran 1917'de ülkeye dönmüş ve Halep'te görev almıştır²⁷⁵.

²⁷³ Kamil, **a.g.m.**, ss. 98-99.

²⁷⁴ Kamil, **a.g.m.**, ss. 94-100.

²⁷⁵ Görgülü, **a.g.e.**, 255.

Bu bilgiler ile Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'nda Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı politikalarını değerlendirmek, müttefiklerinden savaşın gidişatı ile ilgili bilgileri almak ve Avrupa Cephelerindeki Türk askerlerini cephede ziyaret etmek amacıyla Avrupa Cepheleri ziyaretine çıkmıştır. Enver Paşa'nın Avrupa Cephesine gelmesi Türk askerleri için moral olmuştur. Özellikle Romanya Cephesindeki ziyaretinin amacı ise Romanya'nın mağlup olmasıyla ortaya çıkacak olan Romen ganimetlerinden Osmanlı Devleti için kazanç sağlamaktı. Birinci Dünya Savaşı'nda Türk askerleri Avrupa Cephelerinde büyük başarılar göstermiştir. Fakat genel olarak bakıldığında kazanılan bu başarılar sonucun değişmesinde etkili olamamıştır.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı Türk tarihi için önemli olduğu kadar Dünya tarihi içinde önemlidir. Avrupa'da yaşanan siyasi askeri ekonomik vb. gelişmeler Birinci Dünya Savaşı'na sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu gelişmeler karşısında toprak bütünlüğünü koruma politikası izlemiş ve bu nedenle de ittifak arayışına girmiştir. Enver Paşa ve arkadaşları gereksiz yere Osmanlı Devleti'nin Almanya ile gizli bir ittifak Anlaşması yapması ve Birinci Dünya Savaşı'na girilmesinden sorumlu tutulmuştur Cihan Harbi'ne girişimiz hakkında o zamanlarda ve günümüzdeki yaklaşım, zaman zaman bilimsellikten uzak, maalesef politik bir yaklaşım olarak ortaya konmuştur.

Şüphesiz ki Birinci Dünya Savaşı'nda en büyük sorumluluk Enver Paşa'ya düşmüştür. Balkan Savaşları'ndan yorgun çıkan Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde çok sayıda cephede yıllarca savaşması Enver Paşa'nın askeri stratejisi, disiplin ve çabalarının sonucudur. Enver Paşa'yı tarih boyunca bazı kahraman bazıları ise Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan kişi olarak adlandırmışlardır. Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişinin sorumlusu olarak Osmanlı Devleti'nin politik ve askeri alandaki en güçlü ismi haline gelmiştir. Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı boyunca Almanya ile olan ittifaka sadık kalmıştır. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda kendi coğrafyasında; Kafkas, Çanakkale, Irak, Suriye, Filistin, Kanal ve Hicaz Cephelerinde savaşmıştır. Bunun dışında birlikte savaştığı müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ordularına yardım etmek amacıyla da Galiciya, Romanya ve Makedonya Cephelerine asker göndererek savaşa katılmıştır. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili sıfatıyla Enver Paşa, 1914-1918 yılları arasında öncelikli olarak askeri amaçlı teftiş seyahatlerine çıkmıştır.

Sarıkamış Harekâtı, Türk tarihi açısından önemli bir savaştır. Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtı ile Türk Ordusunun Kafkasya boyunca ilerleyerek Müslüman ve Türk halkı Ruslara karşı ayaklandırmak ve milli bilici oluşturmak istemiştir. Yıllarca savaşın askeri taktik ve siyasi yönleri tartışılmıştır. Sarıkamış Muharebelerinin başarısız olmasında Enver Paşa ve Hafız Hakkı Paşa'nın yaptığı planlar nedeniyle olduğu görüşüne sahip olanlar kadar Köprüköy ve Azap Muharebelerinde Ruslara

karşı başarılı mücadeleler verildikten sonra Hasan İzzet Paşa'nın orduları Erzurum'a geri çekmesinden dolayı olduğu görüşüne sahip olanlar da bulunmaktadır. Enver Paşa Sarıkamış Harekatında orduyu bizzat komuta etmiştir. Enver Paşa Ruslara karşı aylar sürecektir savunma planı yerine güçlü bir taarruz planı ile Rus birliklerini yok etmek istemiştir. Bu taarruz planı için Sarıkamış Cephesinde bulunan cephelere zaman zaman askeri teftişlerin yanı sıra ziyaretlerde de bulunmuştur. Bu ziyaretlerde Türk birliklerinin durumunu da incelemiş ve askerlerin yeterli giyim ve teçhizatlarının olmadığını görmüştür. Bu durum karşısında Enver Paşa ümidini kaybetmemiş askerlerine de moral veren konuşmalar da bulunarak Allah'ın da yardımıyla başarı kazanacaklarına inanmıştır. Ancak bölgenin ulaşım elverişinin, lojistik imkanların, sağlık şartları, mevsim şartları ve halkın ekonomik durumunun iyi olmaması başarılı bir sonuç alınamamasında en büyük faktör olmuştur. Ayrıca Kolordular ve kumandanlar arasındaki iletişimin tam olarak sağlanamaması, kumandanların taarruz için isteksiz olması, keşif faaliyetlerinin ve sağlık hizmetlerinin yetersiz olması, eğitim eksikliği, gibi nedenler de başarısızlıkta etkili olmuştur.

Çanakkale Cephesi Osmanlı Devleti için siyasi, stratejik, ekonomik vb. açıdan oldukça önemlidir. Bu önemi bilen Enver Paşa, Türk birliklerinin Sarıkamış yenilgisinden sonra İtilaf Devletlerinin Çanakkale cephesinde baskı kurmalarını engellemek için kanal hareketinin önemli bir adım olduğunu himayesindeki komutanlara ve askerlere anlatmıştır. Kanal hareketi ile İtilaf Devletlerinin Çanakkale cephesine gönderilecek birliklerin bu cepheye kaydırılmasını planlamıştır. Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Çanakkale Cephesinde çatışmalar devam ederken sık sık teftiş ve ziyaretlerde bulunarak Türk birlik ve siperlerini gezerek incelemelerde bulunmuştur. Enver Paşa bu incelemeler ile savaşın seyrine göre Türk birliklerinin yerlerini ve mevzilerini planlamıştır. Komutanlarla görüşerek Çanakkale Cephesinde bulunan İtilaf birliklerinin durumu hakkında bilgi edinmiştir. Edindiği bilgiler ve yaptığı incelemeler ile Enver Paşa, Çanakkale Cephesi için kara savunma kuvvetlerini iki katına çıkarmıştır. Ayrıca itilaf devletlerinin büyük bir saldırıya geçme ihtimaline karşı denize mayın denize döşenmesini emretmesi, savaşın sonucunun belirlenmesinde çok büyük bir etken olmuştur. Enver Paşa Çanakkale cephesi ziyaretlerinde askerlerini unutmamış, cephe durumu, Türk Birliklerinin morali ve teçhizatı gibi konularda da bilgiler almıştır. Askerlerini motive eden konuşma

yapmasının yanı sıra kazandıkları başarılarından dolayı tebrik etmiştir Enver Paşa bu cephe ziyaretlerinde Azim, disiplin ve strateji ile Başkumandan Vekili Enver Paşa, savaşın lehimize olmasını sağlamıştır. Enver Paşa ve komutasındaki Türk birlikleri Çanakkale büyük bir başarı kazanarak destan yazmışlardır.

Güney Cephelerini ele aldığımız da Enver Paşa'nın çok sıkça teftiş seyahati yaptığı cepheler arasında; Irak, Suriye, Filistin, Kanal ve Hicaz Cepheleri bulunmaktadır. Bu teftiş seyahatlerinde sivil ve askeri görevliler de bulunmuştur. Nitekim İstanbul'daki Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın askeri ataşeleri ile bazı üst düzeyde Türk ve Alman komutanlar da bu seyahatlerde yer almıştır. Enver Paşa yaptığı bu seyahatler ile Cemal Paşa ve Halil Paşa gibi cephe kumandanları ile savaşın seyri ve ordunun ihtiyaçları konusunda görüş alışverişinde bulunduğu, buna göre de tedbirler aldığını ve noksanların giderilmesine çalıştığını görmekteyiz. Ayrıca cephe ziyaretleri sonucunda yapılacak askeri yardım konusunda Avrupa'daki Alman Orduları Genel Karargâhına raporlar gönderen Enver Paşa, müttefiklerini bilgilendirmiş ve Osmanlı ordusuna yapılacak askeri yardımın gönderilmesini de hızlandırmıştır.

İttifak Devletleri'nin Avrupa Cephelerinde yenilgilerinin başlaması üzerine Almanlar Osmanlı Devleti'nden takviye birlikler istemiştir. Bu istek Enver Paşa tarafından olumlu karşılanmıştır. Çünkü Enver Paşa savaşın kesin sonucunun Avrupa Cephesi'nde alınacağını düşünmüş ve bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin kaybettiği imajını tekrar yükseltmek, kaybedilen Balkan ve Batı Trakya topraklarını geri almak ve Rusya'nın tüm kuvvetlerini, Avrupa'ya çekerek Osmanlı topraklarındaki yükünü hafifletmek istemiştir. Vekili ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'nın emri ile Avrupa Cephelerine Türk birliklerinden 15. Kolordu Galiçya Cephesi'ne, 6. Kolordu Romanya Cephesi'ne, 20. Kolordu ise Makedonya Cephesi'ne gönderilmek için hazırlıklar başlatılmıştır. Enver Paşa, Avrupa Cephelerine gönderilmek üzere yola çıkan Türk birliklerini Uzunköprü'de denetlemiştir. Enver Paşa'nın denetimleri bununla sınırlı kalmamıştır. Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa, Galiçya Cephesine gönderilen 15. Kolorduyu, Alman ve Avusturya-Macaristan general ve subayları ile denetlenmiştir. Ayrıca Enver Paşa'nın Avrupa ziyaretlerindeki amacı, Birinci Dünya Savaşı'nın genel durumu ve Osmanlı politikalarını değerlendirmek, müttefiklerinden açısından savaşın gidişatı ile ilgili

bilgileri almak ve Avrupa Cephelerindeki Türk askerlerini cephede ziyaret ederek Türk askerlerine moral vermek amacıyla Avrupa cepheleri ziyaretine çıkmıştır. Avrupa Cephelerinde bulunan Türk birliklerini ziyareti ile elde ettikleri başarıları bizzat tanıklık etmiştir. Ayrıca Enver Paşa'nın Avrupa Cephesine gelmesi Türk askerleri için de moral olmuştur. Enver Paşa'nın Romanya Cephesindeki ziyaretinin amacını özellikle belirtmek gerekir. Bu cephede Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili'nin ziyaret amacı Romanya'nın mağlup olmasıyla ortaya çıkacak olan Romen ganimetler hakkında Alman yetkililer ile görüşüp Osmanlı Devleti için kazanç sağlamak istemiştir. Enver Paşa'nın göstermiş olduğu çabalar başarıya ulaşmış, birçok malzemelerin Osmanlı Devleti'ne geçmesini sağlamıştır. Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo-1: Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşındaki Cephe Ziyaretleri

YILLAR	CEPHELER ²⁷⁶							
	ÇANAKKAL E	SURİYE	FİLİSTİN	HİCAZ	IRAK	GALİÇYA	ROMANYA	MAKEDONYA
1915 YILI	15 Şubat	-	-	-	-	-	-	-
	19 Şubat	-	-	-	-	-	-	-
	16 Mart	-	-	-	-	-	-	-
	17 Mart	-	-	-	-	-	-	-
	17 Mart-8 Mayıs?	-	-	-	-	-	-	-
	8 Mayıs	-	-	-	-	-	-	-
	11 Mayıs	-	-	-	-	-	-	-
	26 Haziran	-	-	-	-	-	-	-
	24 Ağustos	-	-	-	-	-	-	-
	Eylül (İlk Hafta)	-	-	-	-	-	-	-
	30 Ekim	-	-	-	-	-	-	-
1916 YILI	-	21 Şubat	Şubat (ilk hafta)	Şubat	Mayıs (ilk hafta)	9 Eylül	10-18 Aralık	19-23 Aralık
	-	5 Mart	25-28 Şubat	1 Mart	13 Mayıs	-	-	-
	-	31 Mart	1 Mart	-	20 Mayıs	-	-	-
	-	30 Mayıs	Temmuz (son Günler)	-	28 Mayıs	-	-	-
1917 YILI	-	24 Haziran	Haziran (ilk Hafta)	-	-	-	-	-
	-	Ekim (Son günler)	24 Haziran	-	-	-	-	-
	-	-	Ekim(son günler)	-	-	-	-	-

Birinci Dünya Savaşı'nda sonuç ne olursa olsun Enver Paşa'nın ve Türk askerinin cephede yaşadıkları ve vatan uğruna gösterdikleri çaba ve kahramanlıkların da önemli olduğunu ve toplumumuzda bilinmesi gerektiği kanaatindeyiz

Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı sadece Birinci Dünya Savaşı'na girmemize neden olan kişi olarak değil aynı zamanda günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda katkısı olduğunu unutmamak gerekir.

²⁷⁶ Enver Paşa Sarıkamış Cephesinde orduyu bizzat yönettiği için tabloya dahil edilmemiştir.

KAYNAKLAR

1. ARŞİVLER

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 7. Şube (DH. EUM., 7. Ş.B.), 2 / 31.

DH. EUM., Evrak Odası Kalemi (VRK.) 25/8.

Hariciye Matbuat (HR. MA.), 1135/7.

HR. MA., 1131/35.

İrade Harbiye (İ.HB.), Ds No: 149, Gömlek No: 1332/S-058.

Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.), 202/141.

1.2 Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE),

Birinci Dünya Harbi (BDH) Koleksiyonu, Kls No.: 6/1666, Ds No.: 4611; F. No.: 1-22.

BDH Koleksiyonu Kls No.: 23; Ds No.: 122 F. No.: 11-1, 2.

BDH Koleksiyonu, Kls No.: 139; Ds No.: 168; F. No.: 2.

BDH Koleksiyonu, Kls No.: 1560; Ds No.: 193; F. No.: 5-002.

BDH Koleksiyonu, Kls No.: 4611; Ds No.: 9-10; F. No.: 1-22.

BDH Koleksiyonu, Kls No.: 4669; Ds No.: H5-1; F. No.: 017-a.

BDH Koleksiyonu, Kls No.: 4669; Ds No.: H5-1; F. No.: 13.

BDH Koleksiyonu, Kls No.: 4669; Ds No.: H13-001; F. No.: 17-a.

Kls No.: 2950; Ds No.: 4/3671; H-2, F. No.: 1.

Kls No.: 69; Ds No.: 343(63); F. No.: 8.

Kls No.: 126; Ds No.: 97(590); F. No.: 23-1.

Kls No.: 531; Ds No.: 2074; F. No.: 35-2.

Kls No.: 531; Ds No.: 2074; F. No.: 35-3.

Kls No.: 633; Ds No.: 210; F. No.: 6.

Kls No.: 1890; Ds No.: 59; F. No.: 001-15

2. YAYINLANMIŞ ARŞİV KAYNAKLARI

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D.3, C. 1, İ. S. 1, TBMM B. Evi, Ankara, 1991, ss. 491-580.

Musul Kerkük'le İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1993.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Bşk. Yay, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, C. 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Bşk. Yay., Ankara, 2005.

3. SÜRELİ YAYINLAR

Harp Mecmuası, Y.1, S. 1, T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Teşrinisani 1332.

_____, Y.1, S. 4, T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Kanun-i Sani 1331.

_____, Y.1, S. 5, T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Şubat 1331.

_____, Y.1, S. 7, T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Mart 1332.

_____, Y.1, S. 12, T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ağustos 1332.

_____, Y.2, S. 15, T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Kanun-i Evvel 1332.

İkdam (3 Ağustos; 31 Ekim; 13 Kasım; 1914).

Sabah (13 Kasım 1914).

Tanin (13 Kasım; 20 Kasım 1914-18 Ekim; 8-9 Kasım 1944)

Tasvir-i Efkâr (13 Kasım 1914-17 Ağustos 1916).

4. TETKİK ESERLER

AKANDERE, Osman; Enver Paşa'nın Romanya Cephesi'ndeki Türk Birliklerini Teftişi Kapsamında Dobruca Köstence ve Bükreş'i Ziyareti, Türkiye-Romanya İlişkileri: Geçmiş ve Günümüz Uluslararası Sempozyumu, **ATAM Yay.**, Köstence, 4-6 Ekim 2017 (ss, 535-559).

_____; Enver Paşa'nın Galiçya Cephesi'ndeki Türk Birliklerini Teftişi Kapsamında Avusturya-Macaristan ve Alman Karargahlarını Ziyareti (6-12 Eylül 1916), Osmanlı- Macaristan-Habsburg İlişkileri ve Kanuni Sultan Süleyman, Yayımlanmamış Tebliğ Metni, **TTK Yay.**, Macaristan, 23-27 Kasım 2016.

Ahmet İzzet Paşa; **Feryadım**, C. II, Nehir Yay., İstanbul, 1992.

AKBAY, Cemal; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ile Harbe Girişi**, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 2014.

AKSOY, A. Şefik; **Jön Türkler, Enver Cemal ve Talat Paşa'nın Trajik Sonu**, Nokta Kitap, İstanbul, 2008.

AKSUN, Ziya; **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı**, Ötüken Yay., İstanbul, 2005.

AKŞİN, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitapevi, Ankara, 2009.

ALTINTAŞ, Ahmet; Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi**, Yayın No.: 7, Çanakkale, 1999, ss. 12-95.

Alman Yarbay Guze, Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesindeki Muharebeler, Çeviren: Hakkı Akoğuz, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 2007.

APUHAN, R. Şükrü; **Çanakkale Geçilmez**, Timaş Yay., İstanbul 2005.

_____; **Çanakkale 1915 Ölümüne Koşanlar**, Timaş Yay., İstanbul, 2007.

ARMAOĞLU, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Timaş Yay. İstanbul, 2016.

ARSLAN, Esat; "Bir ABD İstihbarat Ajanının Gözünden Suriye'deki 4'ncü Ordu ve Gazze Muharebeleri", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu, **Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, 20-21 Kasım 2014 İstanbul, (ss. 435-453).

ARSLAN, Mehmet; Çanakkale Muharebeleri Esnasında Osmanlı Asker Alma Hizmeti ve Askerlik Şubeleri, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2014.

ARTUÇ, Nevzat; **Cemal Paşa**, TTK, Ankara, 2008.

AŞİROĞLU, Orhan; **Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, "Acı Zamanlar"**, Burak Yayınevi, İstanbul, 1990.

ATABEY, Mithat; “**Çanakkale Savaşları Sırasında Devletlerin Stratejileri**”, Çanakkale Savaşları Tarihi, C. IV, Değişim Yay., İstanbul, 2008.

ATAY, Falih Rıfkı; **Zeytindağı**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1943.

ARTUÇ, İbrahim; **1915 Çanakkale Savaşı**, Kastaş Yay., İstanbul, 2004.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C.1, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1970.

_____; **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa** C. III, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1970.

AYDIN, Nurhan; **Sarıkamış Harekatı**, Bakanlar Yay., İstanbul, 2012.

BALCI, Ramazan; **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Nesil Yay., İstanbul, 2007.

BARDAKÇI, Murat; **Enver**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2015.

BAYTIN, Arif; **İkinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi, Sessiz Ölüm**, Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

BAYUR, Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi**, C. II, K. IV, TTK Yay., Ankara, 1991.

_____; **Türk İnkılabı Tarihi**, C. III, K. I, TTK Yay., Ankara, 1991.

_____; **Türk İnkılabı Tarihi**, C. III, K. II, TTK Yay., Ankara, 1991.

_____; **Türk İnkılabı Tarihi**, C. III, K. III, TTK Yay., Ankara, 1991.

BELEN, Fahri; **20.nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, İstanbul, 1973.

BİLSEL, M. Cemil; **Lozan**, C. 1, Sosyal Yay., İstanbul, 1998.

Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları, Drl. Metin Özata, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 2009.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, C. I, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1993.

_____, **Irak-İran Cephesi**, C. III, K.II, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1979.

_____, **Sina-Filistin Cephesi**, C. IV, K. II, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1986.

_____, **Avrupa Cepheleri, Galiçya Cephesi**, C. VII, K. II, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1967.

_____, **Avrupa Cepheleri: Romanya Cephesi**, C. VII, K. II, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1967.

_____, **Avrupa Cepheleri, Avrupa Cephesi (özet)**, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1996.

Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi, I, İstanbul, 1976.

BOL YAZICI, Emine; Çanakkale Muharebelerinin Avustralya Basınındaki Yeri, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2010.

BOLAYIR, Enver; **Talât Paşa'nın Hatıraları**, Güven Yayınevi, İstanbul, 1946.

BURAK, Durdu Mehmet; "Enver Paşa'nın Hayatı ve İngiliz Belgelerindeki Düşün Raporu", **Kastamonu Eğitim Dergisi** C. 13, Mart 2005, s. 163-180.

_____; "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", **OTAM**, S. 14, Ankara, 2003, (ss. 291-318).

ÇAKMAK, Fevzi; **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 2005.

ÇALIK, Ramazan; Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa, **Osmanlı Araştırmaları**, C. XIX, İstanbul, 1999, (ss. 222-254).

CEBESOY, Ali Fuat; **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul, 2000.

_____; Çev.: Ayfer Özçelik, Akça Yay., Ankara, 1993.

Cemal Paşa, Hatıralar, Düzenleyen: Behçet Cemal, Çağdaş Yay., İstanbul, 1977.

_____, **Hatıralar İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları**, Haz. Alpay Kabacalı, İş Bankası Yay., İstanbul Yay., İstanbul, 2006.

CENGİZ, Halil Erdoğan; **Enver Paşa'nın Anıları**, İletişim Yay., İstanbul 1991.

ÇAVDAR, Tevfik; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, Ankara, 1999.

ÇELİK, Kemal; "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Avrupa Cephesi", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak,

Uluslararası Sempozyum, **Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, İstanbul, 20-21 Kasım 2014.

ÇOLAK, Mustafa; **Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK Yay., 2006.

_____; **Osmanlı Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları (1913-1918)**, Fakülte Kitabevi, Isparta 2006.

DAĞLAR, Oya; “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesine Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar” **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 10, İstanbul, 2006, (ss. 45-76).

EGE, Abidin; **Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri**, İş Bankası Yay., İstanbul, 2011.

ERDEN, Ali Fuad; **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları**, Haz. Alpaz Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2003.

ERGÜDER, Orhan; **Harp Tarihi**, Harp Okulu B. evi, Ankara 1959.

ERTEM, Şefik; **Birinci Dünya Savaşı’nda Avrupa’da Yüzbin Türk Askeri**, Kastaş Yay., İstanbul, 1992.

ERYILMAZ, Esin; **Çanakkale Savaşları, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1997.

EYİCİL, Ahmet; **Siyasi Tarih (1789-1939)**, Gün Yay, Ankara, 2005.

_____; **Çanakkale Savaşları, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 8, 2009, (ss. 317-370).

GÖKBAYIR, Satılmış; “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı”, **Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 3, Çankırı, 2012, (ss. 61-96).

GÖRGÜLÜ, İsmet; **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, TTK Yay., Ankara, 2014.

GÖZE, Ayferi; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrim Tarihi**, 4.Basım, Beta Basım Yayım ve Dağıtım, İstanbul, 1993.

GÜNEY, Emrullah; “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı, **Coğrafya Araştırmaları**, S. 2, Ankara, 1990, (ss. 323-330).

GÜRSEL, Haluk F.; **Tarih Boyunca Türk- Rus İlişkileri**, İstanbul, 1968.

GÜVEN, Senem; Hatırat Türü Eserlerde Çanakkale Muharebeleri, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, yay. haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun, Kamer Yay., İstanbul, 1997.

HANİOĞLU, M. Şükrü; **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Der Yay., İstanbul, 1989.

_____; "Enver Paşa" DİA C. XI, **Türkiye Diyanet Vakfı Yay.**, İstanbul, 1995, (ss. 261-264).

HATİP, Salih Murad; Çanakkale Boğazı (Bahr-i Sefid Boğazı) Savunma Sistemi 1770-1918, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, Ankara, 2013.

HATİP, Salih Murad; Birinci Dünya Harbi Çanakkale Savaşları'na Genel Bakış ve Az Bilinenler Çanakkale Savaşı Denizde mi Kazanıldı?, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, Y. 13, S. 18, Bahar 2015, (ss. 161-193).

İLDEN, Köprülü Şerif; **Sarıkamış**, Haz.: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 7. Bs, İstanbul, 2011.

İNÖNÜ, İsmet; **Hatıralar**, Haz. Sebahattin Selek, Bilgi Yay. evi, 3. Bs, Ankara 2009.

İNAN, Arı; **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, İmge Kitapevi, Ankara, 1997.

İYBAR, Mahmut; "I. Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?", **Bellekten**, Cilt XVIII, Sayı 169, Ocak, TTK Yay., Ankara, 1979, (ss. 219 – 221).

JAESCHKE, Gothard; "I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 16, Editörler: H. C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, **Yeni Türkiye Yay.**, Ankara, 2002.

KAMİL, İbrahim "Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi ile İlgili Bilinmeyen İki Belge", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 18, S. 2, Aralık 2016.

KANAL, Hümmet; Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cepheye Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S. 54, 2014, (ss. 87-114).

KARABEKİR, Kazım; **Cihan Savaşına Neden Girdik? Nasıl İdare Ettik?**, C. 1, İstanbul, 1938.

- _____; **Birinci Cihan Harbine Neden Girdik**, C. I, İstanbul, 1955.
- KARAL**, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, C. IX, Bs. 2, TTK Yay, Ankara, 1999.
- _____; **Osmanlı Tarihi**, C. V, TTK Yay, Ankara 1996,
- _____; **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı**, 1908-1918, TTK Yay, C. IX, 1996.
- KAŞIYUĞUN**, Ali; **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2015.
- Kaymakam Şerif Bey, Sarıkamış İhata Manevrası**, Yay. Haz: Murat Çulcu, İst., 1998. **KANDAŞ**, Abdullah Burak; **Çanakkale Savaşları'nda İtilâf Donanması'na Vurulan Büyük Darbe (Mayıs 1915 Harekâtı), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2015.
- KIBIL**, Mehmet; “Çanakkale Savaşı'nda Arıburnu Muharebeleri”, **Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Yüksek Lisans, İstanbul, 2016.
- KOÇ**, Naci; “İngilizlerin Gözüyle Çanakkale Savaşları”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- KORAL**, Necmi Remzi Önal, Nusret Baycan, Selahattin Kızılırmak ve Rauf Atakan; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Gnkur. Harp Tarihi Yay., Ankara 1985.
- KÖSEOĞLU**, Nevzat; **Şehit Enver Paşa**, Ötüken Yay., 2. Bs., İstanbul, 2017.
- KURAN**, Ahmet Bedevi; **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, 1948.
- KURAT**, Akdes Nimet; **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966.
- KURTOĞLU**, Fevzi; “Çanakkale ve 18 Mart 1915”, **Deniz Mecmuası**, Deniz Matbaası, İstanbul, 1935.
- Kürt Muhammed Ali; Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati**, Yay. Haz. Erol Cihangir, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2007.
- LASER**, M.; “Büyük Harp Esnasında Alman ve Türk Kumandanlıkları”, Çev. Yüzbaşı İbrahim, **Askerî Mecmua**, S. 59, İstanbul, Aralık, 1925, (ss. 48-64).
- MACFİE**, A. L.; **Osmanlı'nın Son Yılları**, 1908-1923, çevirenler: Damla Acar, Funda Soysal, Kitap Yay. evi, İstanbul, 2003.

MARDİN, Şerif; **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908**, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

MARTTİN, Volkan; “Galiçya Cephesi’nde 15.Türk Kolordusunun Etkinliği Üzerine”, **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, 2.Uluslararası Tarih Sempozyumu (16-18 Ekim 2014)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2015.

MAYATEPEK, Osman; **Dedem Enver Paşa**, Haz. Fatih Bayhan, Timaş Yay., İstanbul, 2015.

Mehmet Nihat; “Büyük Harpte Çanakkale Seferi (1914-1918)”, **Askerî Mecmua**, Sayı 70, İstanbul, Eylül, 1928, (ss. 2-82).

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin; **Sarıkamış Dramı**, Kastaş Yay., İstanbul, 2006.

NİKOLSKİ, V. P. General; **Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12–24 Aralık 1914**, Editör: Ersan Güngör, Kariyer Yay., İstanbul, 2010.

NYKIEL, Beata; Piotr Nykiel; “Polksiezyc w Galicji” (Türkler Galiçya’da), Çev. Osman Fırat Baş, **Komandos**, cz.1, nr 11(75), s.43-46; cz 2 nr 12(76), 1998.

Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı, TSKT, Ankara, 1980, C. 5, K. 3.

ÖNAL, Sami; **Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları Sarıkamış’tan Esarete**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

ÖZDEMİR, Ali Ulvi; **Çöküşten Zafere**, Akıl Fikir Yay., İstanbul, 2016.

ÖZDEN, Kemal; “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu İle Alman İmparatorluğu Arasındaki Ziyaret Diplomasisi”, Uluslararası Birinci Dünya Savaşı’nın 100. Yılı Sempozyumu, Bitlis, 2014 (Yay. Ankara, **TTK**, 2017).

ÖZGEL, Necdet; **Bitmeyen Savaşta Kut’ül Amare Halil Paşa’nın Hatıratı**, Akıl Fikir Yay., İstanbul, 2016.

POMIANKOWSKI, Joseph; **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı**, Trc. Kemal Turan, Kayıhan Yay., İstanbul, 2014.

SABİS, Ali İhsan; **Harp Hatıralarım**, C. II, Nehir Yay., İstanbul, 1990.
SANDERS, Liman von; **Türkiye’de Beş Sene**, Haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yay., İstanbul 2013.

SAYILIR, Burhan; “Çanakkale Kara Savaşları Öncesi ve Sırasında Psikolojik Harekât Faaliyetleri, Askerlerin Psikolojileri ve İçinde Buldukları Koşullar (Mart 1915- Ocak 1916)”, Doktora Tezi, **Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2005.

SCHOEN, Walter Von; **Bir Alman'ın Gözüyle Çanakkale Gelibolu Cehennemi**, Çeviren: Dilek Ekiz-Hayrettin Ekiz, Yitik Hazine Yay., İstanbul, 2010.

SELEK, Sabahattin; **Milli Mücadele**, C. I, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.

SERTOĞLU, Mithat; **Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli Haritalı**, C.VI., TTK, Ankara, 2011.

ŞAHİN, Bekir; **Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih / Medeniyet / Kültür**, İz Yay., İstanbul, 1996.

ŞAKİR, Ziya; **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar**, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul, 1943.

SHAW, Stanford J. -Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, 2. Cilt, Reform Devrim ve Cumhuriyet, Modern Türkiye'nin Doğusu 1808-1975, E Yay., İstanbul 1983.

SUNATA, İ. Hakkı; **Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anılarım**, İstanbul, 2003.

TAŞYÜREK, Muzaffer; **Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış**, Yitik Hazine Yay., İstanbul, 2006.

TONGUÇ, Faik; **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999.

TRAVER, Tim; **Gelibolu 1915**, Çev.: Fırat Asya, Ankara 2008.

TURLYBE, Aslan; **Enver Paşa 1918-1922, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2013.

TURAN, Refik; **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1999.

TÜRKMEN, Zekeriya; "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum, **Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, 20-21 Kasım 2014 İstanbul, (ss. 381-433).

UÇAROL, Rifat; **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995.

ÜÇOK, Coşkun; **Siyasal Tarih (1789-1960)**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1978.

ÜNALP, F. Rezzan; "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp/Libya Cephesi, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da Yürüttüğü Askerî Faaliyetler", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum, **Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü**, 20-21 Kasım 2014 İstanbul, (ss. 337-380).

ÜZEN, İsmet; Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915–1916), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

YILMAZ, Celal; Çanakkale Savaşları ve Türk Ordusu, Doktora Tezi, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, Ankara, 1999.

YILDIZ, Cemalettin; **Çanakkale Seddülbahir Kahramanları**, Çanakkale Kitaplığı, İzmir, 2005.

YILMAZ, Reha; “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, C. 3, S. 6, Uşak, 2008.

YILMAZ, Veli; **1. Dünya Harbi’nde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar**, İstanbul, 1993.

Ek- 2

بازرسی و تفتیش اشیاء و اسلحه ها در مناطق ارتش و نیروهای مسلح

ردیف	تاریخ	محل	شرح	ملاحظات
1	1330/11/1
2	1330/11/2
3	1330/11/3
4	1330/11/4
5	1330/11/5
6	1330/11/6
7	1330/11/7
8	1330/11/8
9	1330/11/9
10	1330/11/10
11	1330/11/11
12	1330/11/12
13	1330/11/13

تاریخ: 1330/11/13

محل: ...

شرح: ...

ملاحظات: ...

1330/11/13

1330/11/13

1330/11/13

Kol ordularının tümenleri (ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu, Kls No.: 63, Ds No: 317, F. No.: 11-1a)

Ek-3

Başkumandan Vekili Enver Paşa Gelibolu harp cephesinde bir kolordu karargâhında, yanlarında kolordu kumandanı Esad Paşa ve erkânı. (**Harp Mecmuası**, Y. 1, S. 1, s. 5).

Ek-4

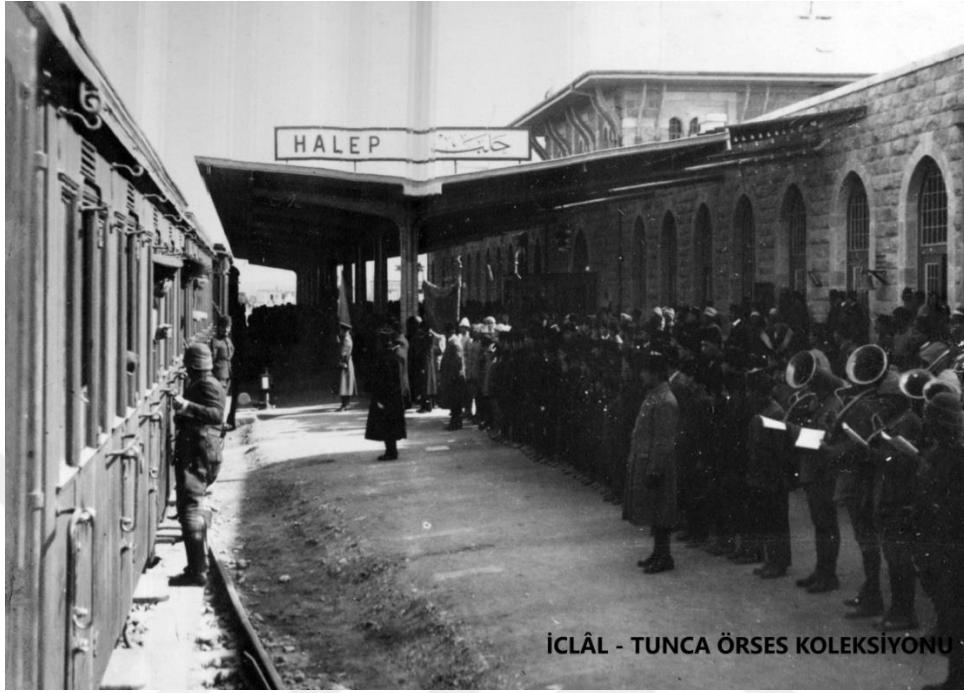

Başkumandan Vekili Enver Paşa ve fahri süvari mülazımı Adliye Nazırı İbrahim Bey Çanakkale harp cephesinde torpito ile Beşinci Ordu karargahına giderlerken (**Harp Mecmuası**, Y.1, S. 5, s. 67)

Ek- 5

Çanakkale'den kaçırılan düşmanın son enkazını temaşadan avdet eden Başkumandan Vekili Enver Paşa, Uzunköprü İstasyonundan vagona binerken (**Harp Mecmuası**, Y. 1, S. 4, s. 59)

Ek-6

SURIYE CEPHESİ

Ek-7

SURIYE CEPHESİ

Ek-8

SURIYE-FİLİSTİN CEPHESİ

Ek-9

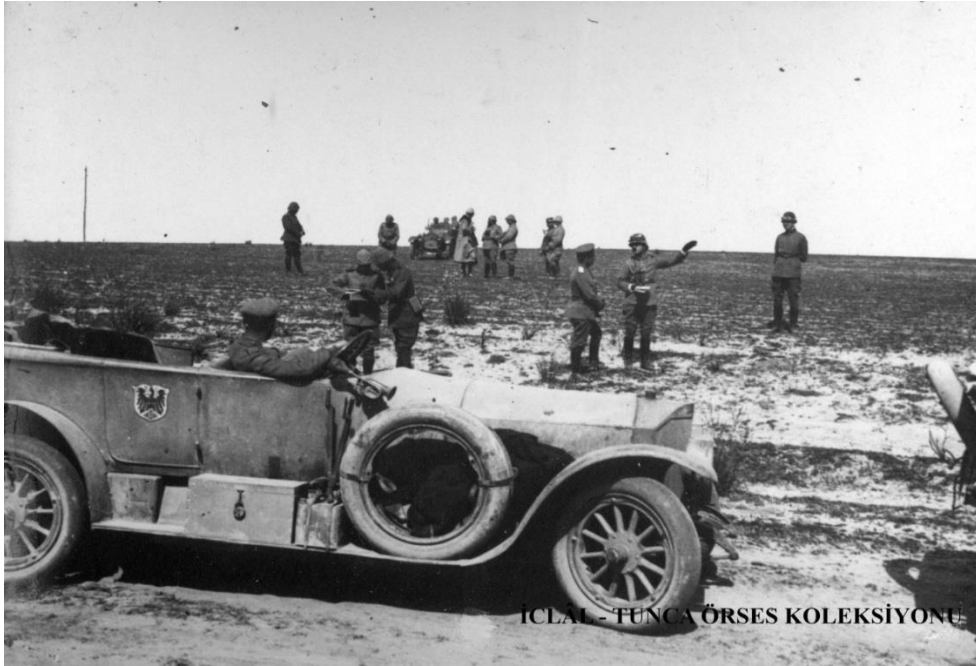
SURIYE-FİLİSTİN CEPHESİ

Ek-10

SURİYE-FİLİSTİN CEPHESİ

Ek-11

SURİYE-FİLİSTİN CEPHESİ

Ek-12

HİCAZ CEPHESİ

ميشك امضاسى	عشائلى اردوى هايونى باش قومانداننى وكالتى	وراق او طبعك نومروسى						
تارىخ تېپىش	شعبه	شعبه ك نومروسى						
مېضه قوتىلان نومرو		مسودىك امضاسى						
مناجىك امضاسى		تارىخ تىپىدى						
مقابله تارىخى	<table border="1"> <tr> <td>A</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>D</td> <td>122</td> </tr> <tr> <td>F</td> <td>11-1</td> </tr> </table>	A	1	D	122	F	11-1	قم لوطبعك نومروسى
A	1							
D	122							
F	11-1							

در رنجار در قضا خاندان

غذا و سياتى ايميه مضما رس لینه لونه طبع

اصنه است بولمه كونه - لمه ووه بخت بخت

نمونه صف ايميه اولر نيه كتنه

محمد بايىم

11/2

باي ليه عه

رئى كنه

باي ليه

Başkumandanın 3. 4. 6. Ordu bölgesinde yaptığı gezi (ATASE Arşivi, BDH Koleksiyonu

Kls No.: 23; Ds No.: 122 F. No.: 11-2)

Ek-14

İRAK CEPHESİ

Ek-15

Başkumandan vekili Enver Paşa Galiçya'da: Perzemişel Kumandanı Perzemişel'in ne suretle Ruslardan istirdad edildiğini haritada anlatıyor. (**Harp Mecmuası**, Y.1, S.12, s.

177.)

Ek-16

Galiya cephe-i umumi gerisinde ihtiyat kit'atımızdan birinin kumandan vekilimiz tarafından teftişi (**Harp Mecmuası**, Y.1, S. 12, s. 180.)

Ek-17

Enver Paşa, Galiya cephe-i harbinde müdafaa mevzilerini teftiş ederken (**Harp Mecmuası**, Y.1, S.12, s. 180)

Ek-18

Romanya Cephesi'nde askerlerimiz Başkumandan Vekilimiz önünden Tuna'yı geçmeye giderlerken (**Harp Mecmuası**, Y. 2, S. 15, s. 228.)

Ek-19

Enver Paşa, Mareşal Makenzin ve maiyeti Dobruca cephe-i harbinde (**Harp Mecmuası**, Y.1, S. 12, s. 179.)

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Esra İNAL

Doğum Yeri ve Tarihi: Selçuklu-1992

Yabancı Dil: İngilizce (Orta Derece)

İletişim (Telefon/E-Posta): esraainal92@gmail.com

Eğitim Durumu (Kurum ve Yıl):

Lise: Karatay Konya Anadolu İmam Lisesi (2008-2011)

Lisans: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü (2012-2016)

Yüksek Lisans: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı (2016-)

Yayımlar: “Jön Türk Kongreleri ve Darbe Bağlantıları” (Darbeler Tarihi Özel Sayısı I). **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. II, S. 2, Temmuz-Aralık 2016, (ss. 189-204).

“Ahmet Yıldız’ın İhtilalin İçinden Anılar, Değerlendirmeler Kitabının İncelemesi” (Darbeler Tarihi Özel Sayısı II), **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. III, S. 1, Ocak-Haziran 2017, (ss. 175-192)